

Meerwaarde Landbouw en Zorg

stelsysteem

innovatie

WAGENINGENUR

For quality of life

Meerwaarde Landbouw en Zorg

Jan Hassink¹, Marjolein Elings¹, Reina Ferwerda² & Jorine Rommers²

¹ Plant Research International

² Animal Sciences Group

Plant Research International B.V., Wageningen
december 2007

© 2007 Wageningen, Plant Research International B.V.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Plant Research International B.V.

'Meerwaarde Landbouw en Zorg' is een rapport van het onderzoeksprogramma 'Systeeminnovatie Multifunctionele bedrijfssystemen, die Wageningen UR uitvoert in opdracht van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. Deze uitgave wordt verspreid onder organisaties van het agrarisch bedrijfsleven, productschappen, beleidsmedewerkers van overheden en maatschappelijke organisaties en deelnemers aan diverse bijeenkomsten.

Plant Research International B.V.

Adres : Droevendaalsesteeg 1, Wageningen
: Postbus 16, 6700 AA Wageningen
Tel. : 0317 - 47 70 00
Fax : 0317 - 41 80 94
E-mail : info.pri@wur.nl
Internet : www.pri.wur.nl

Inhoudsopgave

	pagina
Waar gaat dit boekje over	1
Werkwijze	1
Verschuivende paradigma's in de zorg en de landbouw	3
Inleiding	3
Ontwikkelingen in de zorgsector	3
Het klassieke medische paradigma in de zorg	3
Het nieuwe paradigma: community care	4
Problemen bij het realiseren van community care	4
Landbouw	4
Het klassieke paradigma	4
Verandering in paradigma	5
Problemen bij de transitie	5
Combinatie van landbouw en zorg	6
Literatuur	6
Thema 1. Keuzemogelijkheden van cliënten	7
Inleiding	7
Resultaten	7
Jeugdverzorging	7
Ouderen	10
Deelnemers uit de psychiatrie en/of verslavingszorg	12
Conclusie	14
Thema 2. Vermaatschappelijking van de zorg	15
Inleiding	15
Werkwijze	17
Resultaten	17
Sociaal netwerk	17
Empowerment	18
Toekomstplannen	18
Geraadpleegde literatuur	19
Thema 3. Effect van werken op zorgboerderijen voor deelnemers	21
Inleiding	21
Resultaten	21
Algemene effecten van zorgboerderijen	21
Effecten op deelnemers uit de psychiatrie- en verslavingszorg	22
Effect op het fysiek welbevinden van deelnemers	22
Gezonde manier van moe worden	22
Conditie	22
Structuur in je leven	23
Effect op het mentaal welbevinden van deelnemers	23
Verslavingszorg	23
Psychiatrie	24
Effect op het sociaal welbevinden van deelnemers	25
Literatuur	26

Thema 4. Wachlijsten in de zorg	27
Inleiding: Wachlijsten en wachttijden in de zorg	27
Jeugdzorg	27
Zorgboerderijen als zorgaanbieder in de jeugdzorg	28
Vraag en aanbod	28
Casus Provincie Overijssel	29
Casus Provincie Groningen	29
Conclusies	30
Literatuur	30
Thema 5. Kosten van de zorg	31
Inleiding	31
Werkwijze	31
Resultaten	31
De kosten zijn lager	31
Betere resultaten van de zorg	32
Conclusie	32
Literatuur	32
Thema 6. Welzijn boerengezin	33
Inleiding	33
Resultaten	33
Positieve aspecten	33
Aandachtspunten	34
Conclusies	35
Thema 7. Vitaal platteland	37
Achtergrond	37
Verzamelen van gegevens	37
Resultaten	37
Vitale landbouw en sociaal economische vitaliteit	37
Werkgelegenheid	37
Toekomstperspectief boeren	38
Economische omvang van de zorgboerderijen	39
Inkomsten uit de zorgtak	40
Vergelijking met andere verbredingstakken	40
Milieubelasting	41
Casus Boerderij Gouda	41
Literatuur	42
Tot slot	43

Waar gaat dit boekje over

Voor u ligt het boekje *Meerwaarde Landbouw en Zorg*. In dit boekje beschrijven we de belangrijkste meerwaarden van zorgboerderijen. Onder meerwaarden verstaan we de voordelen die zorgboerderijen opleveren voor verschillende partijen en sectoren in de samenleving zoals cliënten, het boerengezin, het platteland en de zorgsector. Onze opzet is niet te kijken of zorglandbouw beter is dan de reguliere zorg of de reguliere landbouw, maar te kijken op welke terreinen zorglandbouw aanvullend kan zijn.

De vraag naar onderbouwing van de meerwaarde van Landbouw en Zorg is afkomstig van een groep innovatieve agrarische ondernemers die voorlopers zijn op gebied van verbreding. De behoefte aan onderbouwing van de meerwaarde hangt samen met de snelle toename van het aantal zorgboerderijen. Duidelijk is dat de koppeling van landbouw en zorg beide sectoren en de samenleving iets te bieden hebben. De indruk bestaat dat zorgboerderijen een bijdrage leveren aan de vermaatschappelijking van de zorg en de landbouw en dat ze een bijdrage leveren aan doelen van cliënten, agrarische ondernemers, de zorgsector- en de landbouwsector. In dit boekje geven we een beschrijving en onderbouwing van een aantal belangrijke meerwaarden van landbouw en zorg.

Werkwijze

In het voorjaar van 2006 hebben stakeholders uit de landbouw en zorgsector in een interactieve bijeenkomst de belangrijkste thema's benoemd waarop de combinatie van landbouw en zorg een meerwaarde kan hebben.

De volgende thema's werden geselecteerd:

1. Keuzemogelijkheden van cliënten	5. Kosten van de zorg
2. Vermaatschappelijking van de zorg	6. Welzijn van het boerengezin
3. Sociaal, fysiek en mentaal welbevinden van de cliënt	7. Vitaliteit van het platteland
4. Wachtlijsten in de zorg	

De inzet was om voor elk van deze thema's een zo goed mogelijke onderbouwing te geven van de mogelijke meerwaarde van landbouw en zorg. De aanpak en de resultaten worden in dit boekje per thema beschreven.

De deelnemers aan de bijeenkomst gaven daarnaast aan dat het belangrijk is de veranderende paradigma's in de zorg en de landbouw te beschrijven. We starten hierna met een beschrijving van de verschuivende paradigma's. Vervolgens behandelen we de thema's die zijn geselecteerd.

Verschuivende paradigma's in de zorg en de landbouw

Inleiding

Verschillende sectoren zoals de landbouw en de zorg hebben sinds de tweede wereldoorlog een enorme ontwikkeling doorgemaakt. Snelheid en efficiëntie zijn steeds belangrijker geworden. Dit werd mede gevoed door steeds verder gaande specialisatie, nieuwe technieken en de introductie van effectieve interventies. De laatste jaren zien we dat de modernisering ook een keerzijde heeft. Door specialisatie en hokjesgeest zijn delen van de samenleving afzonderlijk ontwikkeld. Tegelijk is eenzijdig de nadruk gelegd op het economische denken. Hierdoor dreigt de kwaliteit en vitaliteit van de samenleving terug te lopen. Structurele maatschappelijke problemen zijn complex en strekken zich uit over meerdere maatschappelijke domeinen. Het loslaten van hokjesgeest en het hervinden van essentiële gezondmakende verbanden is een grote uitdaging voor onze moderne samenleving (Rotmans, 2003; Klamer, 2005).

De combinatie van landbouw en zorg kan zo'n essentieel gezondmakende samenwerking zijn (Wijffels, 2004; Hassink, 2006).

Hieronder schetsen we het veranderende denken in de zorgsector en de landbouwsector. Opvallend is dat de landbouw- en zorgsector een vergelijkbare ontwikkeling doormaken. Beide sectoren staan nu voor de uitdaging de verbinding met de samenleving te herstellen.

In de zorgsector heet dit proces deinstitutionalisering, vermaatschappelijking of community care. In de landbouwsector gaat het over de transitie naar een landbouw die duurzaam is, diensten en producten levert waar de samenleving behoefte aan heeft en oude en nieuwe waarden zoals rust, ruimte en identiteit van het platteland versterkt.

Ontwikkelingen in de zorgsector

Het klassieke medische paradigma in de zorg

In de zorgsector was het medische model zeer dominant aanwezig. Het medische model legt de nadruk op het behandelen van stoornissen of handicaps van patiënten. De aandacht gaat naar de 'zieke kant' van de patiënt. Degenen met de ziekte worden gescheiden van de anderen. Alle aspecten van het dagelijkse leven worden uitgevoerd binnen een zorginstelling of binnen de context van een zorginstelling (Plemper en van Vliet, 2003). In het medische model wordt een probleem door de best opgeleide professional opgepakt. Doelgroepen zijn steeds meer op basis van stoornissen gedefinieerd en professionele richtlijnen voor passende interventies hebben een sturend karakter gekregen. In dit denken hebben professionals de taak deze vast omschreven richtlijnen op te volgen en wordt steeds minder een beroep gedaan op hun creativiteit. Professionals in de zorg worden uitvoerders van protocollen, patiënten worden geacht de standaardinterventies te ondergaan.

Door de nadruk op het medische, was er geringe aandacht voor de gezonde kant, de eigen kracht en de mogelijkheden van de patiënt, de intermenselijke relaties, de verschillen tussen mensen en de context waarin ze leven. Steeds meer professionals in de zorg voelen zich hier niet prettig bij. Zeker voor mensen met een chronische problematiek is het medische model niet de oplossing. Het gaat er bij hen om hoe ze op een zo optimaal mogelijke manier met hun kwetsbare kanten om kunnen gaan. Hierbij gaat het niet om het behandelen van een stoornis maar om een goede ondersteuning bij wonen, werken en vrije tijd.

Het nieuwe paradigma: community care

Sinds de laatste decennia van de vorige eeuw komen andere visies naar boven. De integratiegedachte komt centraal te staan. Deinstitutionalisering is de lijn die gekozen wordt. Het idee is dat cliënten niet meer in grote instellingen wonen, maar in de wijk, regulier onderwijs kunnen volgen en werk vinden buiten de zorginstelling al dan niet met ondersteuning. Het integratiemodel werd gevolgd door het ondersteunings- en burgerschapsmodel. Het centrale idee is dat mensen zelf vorm en inhoud kunnen geven aan het eigen leven en zo hun kwaliteit van bestaan vergroten. In het ondersteuningsmodel en het burgerschapsmodel is de mens met een handicap of stoornis in de eerste plaats een burger van de samenleving. Community care is een centraal gedachtegoed binnen het ondersteunings- en burgerschapsmodel. Het verscheen eind jaren 90 als begrip in de Nederlandse beleidsdocumenten en is een gewild concept voor alle doelgroepen met chronische problemen. Community care betekent kortweg: zorg in de samenleving door de samenleving. Het bestaat uit *care in* de community (zorg door betaalde medewerkers) en *care door* de community (familie, vrienden, vrijwilligers) (Bulmer, 1987). Mensen met een handicap zijn in de eerste plaats burger en niet primair patiënt, bewoner of cliënt. Het gaat om het ondersteunen van mensen met beperkingen en hun sociaal netwerk bij het leven in en deelnemen aan de lokale samenleving. Informele zorg en vrijwilligerswerk vormen een fundamenteel onderdeel van community care. Community care sluit aan bij een aantal andere benaderingen die met name in de geestelijke gezondheidszorg zijn ontstaan. Zo heeft het dezelfde lading als de term vermaatschappelijking in de geestelijke gezondheidszorg. Het past ook bij de rehabilitatievisie. Rehabilitatie houdt zich bezig met de ontwikkeling van de gezonde kant van mensen. De beoogde effecten van rehabilitatie zijn herstel en empowerment; het versterken van de eigen kracht van kwetsbare mensen. Net als bij community care zien we dat in de rehabilitatievisie een belangrijke rol is weggelegd voor niet zorgprofessionals.

Problemen bij het realiseren van community care

Steeds duidelijker dat de doelstelling van community care niet wordt gehaald. De deinstitutionalisering verloopt stroef en waar mensen met een handicap in de samenleving wonen, mislukt de sociale integratie van mensen met een handicap in de samenleving vaak. Als mensen met beperkingen in de samenleving al worden ondersteund, dan gebeurt dit niet door de samenleving zelf maar door de zorginstellingen (Plemper en van Vliet, 2003). De zorginstellingen verlenen zorg in de community. Het is dus nog steeds instellingszorg. Hiermee raken cruciale elementen van het concept community care uit zicht (RMO, 2002).

Het ontbreken van maatschappelijke steunsystemen voor kwetsbare mensen, zoals chronisch psychiatrische patiënten leidt tot verwaarlozing, vereenzaming en overlast in de buurt. Dit leidt weer tot afhoudende reacties ten aanzien van deinstitutionalisering en community care.

De conclusie is dat mensen met een handicap de samenleving in worden geduwd, in plaats dat ze door lokale gemeenschappen erin worden getrokken en verwelkomd. Er lijkt nergens sprake te zijn van het initiatief tot community care bij een andere actor dan de zorginstellingen (Plemper e.a. 2002). De zorgsector functioneert nog grotendeels geïsoleerd van de rest van de samenleving en het betrekken van de samenleving bij de zorg voor mensen met een handicap of stoornis laat veel te wensen over. Kortom de idealen van community care zitten in een impasse.

Landbouw

Het klassieke paradigma

Vanaf het midden van de 20^e eeuw vond een grootscheepse modernisering van de Nederlandse land- en tuinbouw plaats. Productiviteit en voedselproductie stegen gigantisch door het gebruik van kunstmest, bestrijdingsmiddelen en krachtvoer. De ontwikkeling wordt gekarakteriseerd door intensivering, schaalvergroting, specialisering en economisering. Er trad steeds verder een ontkoppeling op van de landbouw als economische activiteit en grondgebruik. Het merendeel van het economische resultaat in de primaire landbouw wordt behaald in de niet-

grondgebonden sectoren, zoals de glastuinbouw en de intensieve veehouderij. De boer kreeg steeds meer een mondfunctionele taak in vergelijking met het gemengde boerenbedrijf van vroeger (Rotmans, 2003). Het aantal landbouwbedrijven daalde tussen 1950 en 1999 met 50% en het aantal werknemers in de landbouw met ruim 65% (Raad voor het Landelijk Gebied, 2002). Daarnaast kwamen de inkomens in de landbouw onder steeds grotere druk te staan door de toenemende internationale concurrentie en de afname van de landbouwsubsidies.

Verandering in paradigma

Al in de jaren '70 werd vastgesteld dat de landbouwsector niet duurzaam is. In de jaren '70 en '80 was er veel publieke discussie over de milieuproblemen die de landbouw veroorzaakt. Het mestprobleem werd beschouwd als het grootste probleem van Nederland (Rotmans, 2003). In de jaren '90 nam de druk op de landbouwsector nog verder toe. De landbouw kreeg vanaf toen te maken met uitbraken van BSE, mond- en klauwzeer, varkenspest en vogelgriep. Daarnaast kwam er steeds meer aandacht voor problemen op het gebied van dierenwelzijn in de intensieve veehouderij. Er ontstond ook steeds meer weerstand tegen de overproductie van de Europese landbouw en de landbouwsubsidies die gekoppeld zijn aan die productie. Het gevolg van dit alles is dat de landbouw steeds verder van de samenleving is geïsoleerd en een negatiever imago heeft gekregen. De belangrijkste oorzaak van de problemen ligt in de voortschrijdende economisering van de voedselproductie, waaraan sociaal-culturele en ecologische belangen ondergeschikt zijn gemaakt (Rotmans, 2003).

Er is langzamerhand consensus dat de landbouw moet verduurzamen en maatschappelijk verantwoord moet produceren binnen stringente milieunormen. Ook moet ze midden in de samenleving staan. Maatschappelijke dienstbaarheid van de landbouw is het centrale thema (NRLO, 1998).

De ruimte in Nederland wordt steeds meer voor stedelijke functies opgeëist. De uitdaging voor de landbouw is in te spelen op de behoeften en vragen van de stedelijke samenleving. Nieuwe diensten, die aan deze vragen voldoen, kunnen de landbouw een additionele inkomstenbron bezorgen. Het perspectief voor de landbouw rond de steden is de ontwikkeling van een industriële productielandbouw tot een duurzame meerwaardige landbouw. Deze nieuwe landbouw is de ruimtelijke drager van het platteland en levert daarbij nieuwe diensten zoals natuur- en landschapsbeheer, educatie en zorg (De Wilt, 2003).

Het gaat hierbij om een perspectiefwisseling waarbij stad en platteland weer samenhang krijgen en sociaal-culturele waarden net zo belangrijk zijn als economische en ecologische waarden (NRLO, 1999). Dit is ook het beleid van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselveiligheid (LNV). In de nota 'Vitaal platteland' (Ministerie van LNV, 2004) geeft het ministerie aan dat ze inzet op de combinatie van een duurzame landbouw met een vitale natuur, een vertrouwd platteland en de wensen van de burger op het gebied van wonen, werken en vrije tijd. Het zet in op een verbrede plattelandseconomie, waarbij agrarische bedrijven landbouwproductie combineren met natuurbeheer, recreatieve en zorgfuncties. Met name rond steden zal er sprake zijn van verschuiving van een landbouw- naar een plattelandseconomie.

Problemen bij de transitie

De transitie naar deze andere vormen van landbouw is niet eenvoudig en de snelheid van verandering is slechts gering. Bestaande infrastructuur en belangen remmen de innovatie. Net als in de zorgsector is een deel van de landbouwsector nog niet echt doordrongen van de sense of urgency. Ondertussen neemt het aantal landbouwbedrijven snel af, vooral in de meer verstedelijkte gebieden van Nederland. De angst is dat binnen één of twee generaties het bestaande agrarische decor rondom de stad verdwijnen. Daarvoor komt dan een lappendeken van niet-agrarische bedrijvigheid, suburbane bewoning en kennis- en kapitaalintensieve teelten die voor de stedelingen een lagere gevoels- en recreatiewaarde heeft dan het traditionele agrarische decor (VROMRaad, 2004).

Combinatie van landbouw en zorg

Mensen uit de zorg- en de landbouwsector die direct betrokken zijn bij zorgboerderijen ervaren dat landbouw en zorg elkaar iets te bieden hebben en dat de combinatie een bijdrage kan leveren om structurele problemen in beide sectoren en de samenleving als geheel te verminderen. Zorglandbouw kan een lichtend voorbeeld zijn van de zo gewenste betrokkenheid van de samenleving bij de zorg voor mensen met een handicap of stoornis. Het kan ook perspectief bieden aan agrarische ondernemers die niet verder willen op de weg van schaalvergroting en specialisering.

We zullen nu aan de hand van de geselecteerde thema's beschrijven en onderbouwen wat de meerwaarde van landbouw en zorg is op verschillende gebieden.

Literatuur

Bulmer, M., 1987.

The social basis of community care. London. Allen& Unwin.

Hassink, J., 2006.

Gezond door landbouw en groen. De betekenis van landbouw en groen voor de gezondheid van de stedelijke samenleving. Koninklijke van Gorcum, Assen, 228 p.

Ministerie van LNV, 2004.

Agenda voor een vitaal platteland. Inspelen op veranderingen. Den Haag.

NRLO, 1998.

Een maatschappelijk perspectief voor de landbouw, kennis- en innovatieopgaven voor de toekomst. NRLO, Den Haag.

Plempers, E. & K. van Vliet, 2003.

Community care: de uitdaging voor Nederland. In: De handicap van de samenleving. RMO advies 25, p. 59-164.

RLG, 2002.

Voor burgers, boeren en buitenlui. Publicatie 02/08. Amersfoort.

RMO, 2002.

De handicap van de samenleving. RMO advies 25, Den Haag.

Rotmans, J., 2003.

Transitiemanagement. Sleutel voor een duurzame samenleving. Koninklijke van Gorcum, Assen.

VROMRaad, 2004.

Meerwerk. Advies over de landbouw en het landelijk gebied in ruimtelijk perspectief. Advies 042. Den Haag.

Wijffels, H., 2004.

Rede afsluitende bijeenkomst NIDO programma 'Landbouw en Groen voor een gezonde samenleving'. NIDO Leeuwarden.

Wilt, J. de, 2003.

Kennisnetwerk Transitie Duurzame Landbouw. InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster. Den Haag.

Thema 1. Keuzemogelijkheden van cliënten

Inleiding

De verwachting is dat zorgboerderijen bijdragen aan de keuzemogelijkheden van cliënten. Of zorgboerderijen bijdrage aan keuzemogelijkheden zal afhangen van het feit of ze kwaliteiten bezitten die aanvullend zijn op de reguliere zorg. Als er geen verschil bestaat tussen een zorgboerderij en de reguliere dagbesteding of woonvormen in de zorgsector, dan zullen keuzemogelijkheden niet echt toenemen. Om vast te stellen of zorgboerderijen echt bijdragen aan de keuzemogelijkheden is het dus van belang het werken en wonen op de zorgboerderij te vergelijken met dagbesteding en wonen in de zorg.

Uit voorgaande onderzoeken weten we dat de zorgboerderij zich onderscheidt van de reguliere zorg doordat niet de zorg of opvoeding centraal staat, maar het samen wonen, samen werken en het werken aan een kwaliteitsproduct. De zorgboer heeft het ook niet over cliënten, maar over deelnemers of hulpboeren. Op de boerderij werken boer, boerin en deelnemers samen, waarbij wordt aangesloten bij de mogelijkheden en eigen verantwoordelijkheden van de deelnemers. Daarnaast heeft de boerderij de kwaliteiten van een natuurlijke omgeving: ruimte, rust en een levendige omgeving.

Om nog een beter beeld te krijgen van de unieke kwaliteiten van de zorgboerderij voor verschillende doelgroepen hebben we zorgboeren, drie groepen deelnemers op zorgboerderijen (jongeren, ouderen en deelnemers met een verslavings- en/of psychiatrische achtergrond), en plaatsers van zorginstellingen uit de jeugdzorg, ouderenzorg, psychiatrie en verslavingszorg geïnterviewd. We hebben hen gevraagd waarin volgens hen de zorgboerderij verschilt van het reguliere aanbod in de zorg en welke kwaliteiten van de zorgboerderij belangrijk zijn voor deelnemers uit de jeugdzorg, ouderenzorg, psychiatrie en verslavingszorg.

Uit de interviews komt naar voren dat sommige kwaliteiten direct samen hangen met de boer en het gezin en andere met de boerderijomgeving. Voor de verschillende doelgroepen maken we daarom een onderscheid tussen deze twee groepen kwaliteiten.

We beschrijven hieronder de belangrijkste uitkomsten voor de verschillende doelgroepen.

Resultaten

Jeugdzorg

Om een beeld te krijgen van de kwaliteiten die deelnemers uit de jeugdzorg belangrijk vinden hebben we vijf jeugdzorgboerderijen bezocht waar jongeren wonen, overdag (alternatief voor school) of na schooltijd komen.

De leeftijd van de jongeren varieert van 10 tot 18 jaar. In de meeste gevallen zijn er problemen in de thuissituatie en vertonen de jongeren gedragsproblemen. Een deel van de jongeren woont nog thuis. Er zijn ook interviews gehouden met medewerkers van jeugdzorginstellingen in Overijssel en de Land en Tuinbouw Organisatie (ZLTO) in Noord Brabant.

Als de jongeren niet naar de zorgboerderij zouden kunnen, dan zouden ze of thuis zijn (als de situatie dat toelaat), dagopvang in een Boddaert centrum volgen of wonen in een leefgroep in een (gesloten) internaat.

Kwaliteiten die samenhangen met de boer, boerin en het gezin

Aansluiten bij het gezonde en omgang met gezonde mensen

Op een zorgboerderij staat niet het probleem centraal, maar dat wat de jongere kan. De zorgboer sluit aan bij de mogelijkheden. Hierdoor ontstaat er meer positieve aandacht dan in de reguliere jeugdhulpverlening. Daarnaast komt de jongere in contact met mensen van buiten het jeugdhulpverleningscircuit, niet alleen het boerengezin maar ook vertegenwoordigers, handelaren en bezoekers. Dit is een gezondmakender omgeving dan in de reguliere jeugdzorg. In de reguliere jeugdzorg heeft een jongere met name contacten met andere jongeren die problemen hebben.

Gewone leven: persoonlijk, gelijkwaardig

Op de boerderij werkt de jongere samen met de boer en ben je onderdeel van het leven van het boerengezin. Hierdoor ontstaat een sfeer van gelijkwaardigheid. Doordat je samen werkt en de jongere soms ook op de boerderij woont, zie je veel meer van elkaar dan in de reguliere hulpverlening. Je krijgt zo een persoonlijker verhouding dan in een instelling. Dit sluit aan bij onderzoek in de jeugdzorg. Kinderen en jongeren vinden tijd en aandacht van begeleiders, echt luisteren, serieus nemen, open en eerlijk zijn, vertrouwen en samen gewone dingen doen belangrijk.

Meer mogelijkheden om te experimenteren

In de jeugdhulpverlening zijn strikte regels over wat wel en niet is toegestaan en waar begeleiders zich aan moeten houden. Als ze zich niet aan deze protocols houden lopen ze risico's. Een boer heeft eerder de neiging uit te gaan van de mogelijkheden en zoekt soms bewust de grenzen op om een jongere uit te dagen en te experimenteren. In de praktijk blijkt dit bijna altijd positief uit te pakken. De jongere wordt hierdoor meer gestimuleerd eigen verantwoordelijkheid te nemen.

Continuïteit in de begeleiding

De boer of boerin is altijd aanwezig. Als een jongere uit school komt kan hij zijn verhaal kwijt bij de boer of boerin. Hierdoor kan er makkelijker een sterke band en vertrouwen ontstaan dan in de reguliere zorg. Jongeren in een leefgroep van een instelling hebben vaak te maken met wisselende begeleiders. Dit komt omdat veel begeleiders parttime werken en regelmatig van baan of plek wisselen.

Rolmodel: Duidelijke normen en waarden

Veel boeren hebben duidelijke waarden en normen. Deze hangen vaak samen met de plattelandscultuur. Deze normen kunnen botsen met die van de jongere. De ervaring is dat als de boer voldoende een band kan opbouwen met de jongere en er wederzijds respect is, de jongere zich aan deze normen houdt. Omdat de jongere te gast is op de boerderij en deelgenoot is van het werken en het leven van de boer en het gezin, is het ook vanzelfsprekender dat de jongere de normen en waarden accepteert. De meeste jongeren hebben behoefte aan dit soort duidelijkheid. Voor hulpverleners in een instelling is vaak lastiger eenduidige normen en waarden te hanteren; er zijn verschillende begeleiders met elk hun eigen normen en waarden en daarnaast zijn er nog de regels van de instelling.

Rolmodel: Trots, vakmanschap en identiteit

De boer is trots op zijn bedrijf, op wat hij bereikt heeft. Het boerenleven is zijn identiteit. Dit straalt van hem af. Hierdoor kan de boer een voorbeeld zijn voor jongeren die met hun identiteit worstelen. Dit is o.a. de ervaring bij Marokkaanse drop-outs die op de boerderij een plek vinden. De ervaring is dat jongeren de boer makkelijker autoriteit toekennen dan een begeleider in de jeugdhulpverlening, omdat hij een vakman is en de jongeren van hem kunnen leren.

Netwerk

De boer en boerin hebben een ander netwerk dan zorginstellingen. Jongeren komen hierdoor niet alleen met andere mensen in contact (buren, handelaren, veearts etc.), maar ze kunnen ook gebruik maken van dit netwerk als ze woonruimte, een stageplek of een baan zoeken.

Kwaliteiten die samenhangen met de boerderijomgeving

Structuur en overzicht

Veel jongeren, zeker die met ADHD hebben behoefte aan een duidelijke structuur. De vaste werkzaamheden op het boerenbedrijf geven structuur en overzicht. Deze structuur komt op de boerderij bijna vanzelfsprekend tot stand, terwijl in een andere setting dit meer gecreëerd moet worden.

Rust, ruimte, weinig prikkels

Alle jongeren die op de zorgboerderij komen geven aan dat ze de rust en ruimte op de boerderij enorm belangrijk vinden. Dit vinden ze niet op school of in een jeugdzorginstelling. Op de boerderij ervaren ze minder prikkels dan op school of in de reguliere jeugdzorg.

De ruimte geeft ook meer mogelijkheden om te experimenteren met grenzen. Jongeren zitten minder op elkaars lip en er is ruimte om ook alleen te zijn. Hierdoor hoef je niet alles met regels dicht te timmeren, wat in een leefgroep wel vaak gebeurt. Voor extraverte jongeren en jongeren met ADHD biedt de boerderij voldoende ruimte om uit je dak te kunnen gaan. Aan introverte jongeren biedt de boerderij voldoende mogelijkheden om een eigen veilig plek te creëren.

Gewone leven: vanzelfsprekend aan doelen werken

Op de boerderij is elke dag weer anders; er zijn veel verschillende werkzaamheden en je komt er in contact met verschillende soorten mensen. Dit zorgt ervoor dat je op een vanzelfsprekende manier aan doelen kunt werken. Je hoeft geen kunstmatige situaties te creëren. Er zijn b.v. voldoende situaties waarin de boer de jongere complimenten kan geven of feedback kan geven op zijn sociale vaardigheden.

Geen hulpverlening

Op de boerderij ben je gast van de boer, boerin en het gezin. Je gaat niet naar de hulpverlening, maar je gaat spelen of werken op de boerderij. Dit geeft meteen een heel ander gevoel. Aan jongeren die met de jeugdhulpverlening te maken hebben kleefst toch al snel een stigma dat ze niet 'normaal zijn', en 'problemen' hebben en veroorzaken. Naar de boerderij gaan in plaats van de jeugdhulpverlening vermindert dit stigma.

Concrete, activerende en aansprekende werkzaamheden

Jongeren geven aan dat ze behoefte hebben aan concrete aansprekende activiteiten met voldoende diversiteit. Jongeren die op school afhaken vinden de lessen op school te abstract. Het verzorgen van dieren en planten is heel concreet, het is duidelijk waarom werkzaamheden moeten gebeuren en met name dieren reageren hier ook direct op. Met name dieren zorgen ook voor een activerende omgeving. Dieren doen een direct appèl op jongeren; ze moeten gevoerd, uitgemest of gemolken worden. Dit stimuleert de verantwoordelijkheid van jongeren. Veel jongens vinden het ook leuk om te sleutelen, te metselen of ander ambachtelijk werk te doen. Op een boerderij is vaak ruimte voor dit soort activiteiten.

Ander milieu

Het voordeel van de boerderij is dat het vaak ver weg is van de verleidingen van slechte vrienden en ver weg van het milieu waar ze vandaan komen en het verleidelijk is het slechte pad op te gaan.

Levensprocessen die inzicht geven in eigen leven

De boerderij omgeving zit vol levensprocessen die jongeren inzicht kunnen geven in hun eigen leven. Een mooi voorbeeld is Marokkaanse jongens die op de boerderij leren dat weliswaar de haan de baas is bij een koppel kippen (en heel herkenbaar trots rondloopt), maar dat diezelfde haan zich ook kapot vecht om de kippen te beschermen als er gevaar is van een vos.

Een omgeving die nog ingevuld moet worden

Veel jongeren uit de jeugdhulpverlening, of ze nu jong of ouder zijn hebben niet alleen behoefte aan structuur, rust en ruimte maar ook aan een omgeving die niet af is, die ze zelf kunnen invullen. De boerderij kan zo'n omgeving zijn. In de reguliere jeugdzorg verblijven jongeren vaak in een sterielere omgeving.

Dieren

Veel kinderen en jongeren die op de boerderij komen vinden het leuk als er dieren zijn. Geschikte activiteiten voor kinderen zijn konijnen of kippen verzorgen. De wat oudere jeugd helpt vaak bij het voeren en melken van het vee. Bij kinderen met hechtingsproblematiek kunnen dieren een eerste ingang zijn om weer contact tot stand te brengen met een levend wezen. Introverte jongeren hebben vaak behoefte aan een eigen veilige plek. Voor hen kan het contact met dieren die veiligheid bieden. Dieren doen een heel direct appèl op mensen. Dit kan ook helpen om de zgn. 'computerkids' uit hun virtuele wereld te halen en met beide benen op de grond te krijgen.

Veel van bovenstaande kwaliteiten zijn met name van belang voor de wat oudere jeugd, die op de boerderij ook meewerkt. Voor jongere kinderen is de boerderij een goede plek omdat het veel mogelijkheden biedt voor spontane invulling om te spelen. Als het b.v. gestormd heeft liggen er veel takken waar een hut mee gebouwd kan worden.

Ouderen

Om inzicht te krijgen in de kwaliteiten die ouderen belangrijk vinden zijn drie zorgboerderijen voor ouderen bezocht. Op deze boerderijen komen thuiswonende ouderen voor dagbesteding. Het belangrijkste doel is het verminderen van sociaal isolement en het bieden van een prettige dagbesteding. Daarnaast zijn twee instellingen met dagactiviteiten bezocht. Een aantal kwaliteiten die bij jongeren zijn genoemd zijn ook voor ouderen belangrijk. Deze worden hier beknopt weergegeven. Daarnaast zijn er een aantal kwaliteiten die meer specifiek voor ouderen van belang zijn.

Kwaliteiten die samenhangen met de boer, boerin en het gezin

Continuïteit in de begeleiding

Doordat de ouderen altijd met de boer/boerin te maken hebben bouwen ze makkelijker een vertrouwensband op. De ervaring is dat in de reguliere dagbesteding, ouderen vaak met veel verschillende begeleiders te maken hebben.

Gast bij de boer/boerin

De boerderij is de eigen plek van de boer/boerin. Omdat je als boer/boerin de hele week op je bedrijf aanwezig bent kun je ook meer vertellen wat er de rest van de week gebeurd is. Omdat de ouderen te gast zijn, krijgen de boer en boerin een vanzelfsprekende autoriteit.

Integratie in de lokale samenleving

Veel ouderen die voor dagbesteding naar de boerderij gaan, komen steeds minder het huis uit en verliezen sociale contacten. De boer en boerin nemen ouderen mee als ze boodschappen gaan doen. Zo komen ze weer onder de mensen in het dorp. De ervaring is dat dit in de reguliere dagbesteding minder gebeurt.

Kwaliteiten die samenhangen met de boerderijomgeving

Landelijke omgeving

Één van de redenen dat ouderen de zorgboerderij waarderen, is het mooie uitzicht en de groene omgeving. Wandelen is een populaire activiteit. Ook ouderen die niet veel meer kunnen geven aan dat ze genieten als ze door het raam naar het land kunnen kijken. Dit is voor hen vaak een verademing in vergelijking met hun eigen vaak stedelijke woonsituatie

Buiten zijn, ruimte

Veel dagactiviteitencentra voor ouderen hebben een beperkte ruimte. Soms is het ook lastig om naar buiten te gaan omdat de ruimte b.v. op de tweede verdieping ligt. Op de boerderij kun je overal heen. Je kunt makkelijk naar buiten en er zijn mogelijkheden alleen te werken, te klussen in de schuur, maar ook te wandelen of met het vee of in de tuin te werken.

Diversiteit activiteiten

In een dagopvang is er vaak een standaard aanbod van activiteiten. Op de boerderij dient zich een grotere diversiteit van activiteiten en klusjes aan. Het is zo makkelijker een activiteit te vinden die aansluit bij de individuele wens van een oudere.

Activerende omgeving

Voor veel ouderen is het belangrijk dat ze gestimuleerd worden om actief te blijven en in beweging te zijn. De boerderij is een activerende omgeving dan de meeste dagactiviteiten voorzieningen voor ouderen. Dit komt onder andere door de dagelijkse klussen die zoveel mogelijk samen gedaan worden zoals gezamenlijk koken, waardoor de schillen van de aardappelen naar buiten gebracht moeten worden. Ook de dieren zijn van belang. Ze moeten gevoerd en verzorgd worden en veel ouderen vinden dat een leuke klus.

Mogelijkheden van echt werk

Sommige ouderen vinden het prettig zinvol werk te verrichten. Op de boerderij is dat volop aanwezig; kippen, kalfjes of koeien voeren of in de tuin werken. Dit soort activiteiten is met name bij mannen populair.

Afwisseling van jaargetijden

Doordat de ouderen de seizoenen veel bewuster meemaken dan in een dagopvang krijgen ze meer besef van tijd en seizoenen en kunnen ze gebeurtenissen van een jaar geleden of vroeger makkelijker terughalen.

Processen van geboorte en dood

De geboorte en dood van dieren kan helpen bij het verwerken van verlies in het leven van de oudere. De levensprocessen op de boerderij zijn een aanleiding om er met iemand over te praten.

Herkenning

Met name voor dementerende ouderen is herkenning (van aspecten van vroeger) van belang. De boerderij biedt hiervoor veel mogelijkheden. Zo kunnen we denken aan het samen bereiden van een boerenkoolmaaltijd, de geboorte van de lammetjes of de geur van versgemaaid gras.

Gewone leven

Net als bij jongeren, kleeft er voor ouderen een stigma aan de hulpverlening. Naar de boerderij gaan ervaart een deel van de ouderen meer als het gewone leven. Je doet er de dingen die iedere burger doet, zoals samen eten koken. In de reguliere zorg is er voor zoiets normaal als samen eten koken geen plek meer en wordt de maaltijd vanuit de centrale keuken in individuele porties klaar gezet. Het samen koken, het opdienen van de maaltijd in schalen zoals op de zorgboerderij gebeurt past meer bij het gewone leven. Het leidt er ook toe dat er meer gesprekken zijn; je vraagt de ander of hij de schaal met aardappelen aan wil geven, of je vraagt wie de sla niet goed gewassen heeft.

Deelnemers uit de psychiatrie en/of verslavingszorg

Om te achterhalen of zorgboerderijen de keuze van dagbesteding voor mensen uit de psychiatrie en verslavingszorg bevorderen hebben we allereerst gebruik gemaakt van gegevens die eerder verzameld zijn bij 42 deelnemers uit de psychiatrie en verslavingszorg. Daarnaast hebben we vier zorgboerderijen bezocht waarbij gericht naar aanleiding van eerder gevonden gegevens ingegaan is op de specifieke kwaliteiten van zorgboerderijen.

Deelnemers die vanuit de psychiatrie op zorgboerderijen werken hebben vaak een chronische psychiatrische achtergrond. Dat wil zeggen mensen die vaak een groot deel van het zorgcircuit hebben gezien en waarbij de ziekte stabiel blijft. Zij zoeken een plezierige dagbesteding en vinden afleiding en omgang met hun ziekte op de zorgboerderij. In enkele gevallen betreft het deelnemers met een psychische hulpvraag die een bepaald behandeltraject volgen en het werk op de zorgboerderij onderdeel is van reïntegratie. Alternatieven voor deelnemers uit deze doelgroep zijn er voldoende. De meest bekende is het dagactiviteitencentrum (DAC), waar verschillende activiteiten aangeboden worden. Te denken valt aan een fietsenwerkplaats, computer les, handwerken of de inloop waar mensen gewoon een kopje koffie kunnen drinken.

Deelnemers uit de verslavingszorg die voor dagbesteding op de boerderij werken zijn enerzijds deelnemers die geruime tijd min of meer van hun verslaving af zijn. Anderzijds gaat het soms ook om een eerste stap voor mensen met een verslavingsproblematiek om van hun verslaving af te komen. In dat geval biedt het werken op de zorgboerderij hen afleiding van hun gebruik en oude milieu. En kan het werken op de boerderij een stap zijn naar behandeling in een kliniek of doorstroom naar (vrijwilligers)werk of de maatschappij in het algemeen. Alternatieven voor deze doelgroep zijn er nauwelijks. Sommige instellingen voor verslavingszorg beschikken over een fietsenwerkplaats of bieden 'veeg'-projecten aan. Maar vaak verlaat de deelnemer na het afkicken de kliniek en heeft hij of zij alleen nog ambulante begeleiding.

In veel gevallen is er bij deelnemers met een verslavingsachtergrond ook sprake van psychische problematiek, dit wordt ook wel dubbele diagnose genoemd. Ook deze deelnemers vinden hun plek op de zorgboerderij.

De kwaliteiten die deelnemers met een verslavingsachtergrond of psychiatrische problematiek belangrijk vinden komen deels overeen met die van de doelgroepen jeugdzorg en ouderen, andere zijn meer specifiek voor hen.

Kwaliteiten die samenhangen met de boer, boerin en het gezin

In onderstaande geven we aan wat deelnemers vanuit de psychiatrie en verslavingszorg aanspreekt als het gaat om de omgang met de boer, boerin of het boerengezin. Uit de gesprekken met deelnemers blijkt dat dit niet altijd voor

zowel de deelnemers uit de psychiatrie als verslavingszorg hetzelfde is. Mocht een punt meer voor de ene dan voor de andere doelgroep gelden dan is dit vermeld.

Aansluiten bij het gezonde

Net als bij deelnemers uit de jeugdzorg is de insteek dat de mogelijkheden van de deelnemer centraal staan en niet de beperkingen. Iedereen kan een zinvolle bijdrage leveren aan de werkzaamheden op de boerderij. Dit is een benaderingswijze die ook deelnemers uit de psychiatrie en verslavingszorg belangrijk vinden.

Gemeenschap

Met name de deelnemers uit de psychiatrie noemen het onderdeel zijn van een gemeenschap, de omgang met het boerengezin als belangrijk. Daarbij werk je op gelijke basis samen.

Respect

De deelnemers uit de verslavingszorg noemen naast de gemeenschap ook het respect van de boer en boerin. Zij openen hun erf voor mensen die in de samenleving als 'minder' worden gezien. Dit draagt bij aan de eigenwaarde van deelnemers met een verslavingsachtergrond.

Rolmodel

De boer, boerin en het gezin kunnen voor deelnemers een voorbeeldfunctie hebben. Deelnemers uit de verslavingszorg leren weer 'normale' omgangsvormen aan. Het boerengezin geeft een deel van de deelnemers ook zicht op hoe een gezinssituatie kan zijn. Het merendeel van de mensen uit de verslavingszorg heeft bijvoorbeeld al een tijd geen contact meer met familie.

Vanzelfsprekende autoriteit

De structuur op de boerderij zorgt ervoor dat de boer automatisch de 'baas' is. Hij heeft verstand van de dieren en gewassen en deelnemers volgen hem automatisch in zijn werkzaamheden. Met name voor deelnemers uit de verslavingszorg die een bepaalde vorm van autoriteit niet accepteren werkt dit goed.

Kwaliteiten die samenhangen met de boerderijomgeving

Werkdruk

Met name deelnemers uit de psychiatrie noemen het ontbreken van werkdruk als prettig. Deelnemers geven aan dat dit op andere werkplekken zoals sociale werkplaatsen vaak anders is. Zij vinden het plezierig dat ze op de zorgboerderij hun eigen werkdruk kunnen bepalen en dat er rekening gehouden wordt met hun ziekte of een 'slechte dag'.

Voeding en voedsel

Mensen uit de verslavingszorg geven aan dat zij door het werken met gewassen meer in aanraking gekomen zijn met groenten en fruit. Met name op zorgboerderijen waar er gezamenlijk gekookt wordt geven deelnemers aan dat zij hebben geleerd hoe zij het bereiden van groenten ook thuis kunnen toepassen. Daarnaast zorgt het vaak gebruikelijke ritme van koffie, lunch en thee voor een beter eetpatroon.

Ruimte

Zowel deelnemers uit de psychiatrie als verslavingszorg geven aan dat het prettig is dat er voldoende ruimte is op een boerderij. In een fietsenwerkplaats sleutel je soms met vijf personen in een kleine ruimte. Mocht je op de zorgboerderij even 'uit je dak' willen gaan dan kan je daarvoor de ruimte opzoeken.

Diversiteit aan werkzaamheden

Deelnemers geven aan dat een boerderij verschillende werkzaamheden biedt waardoor er de mogelijkheid is om aan te sluiten bij de wensen en behoeften van dat moment. Het biedt uitdaging en afwisseling. Ook geeft het de mogelijkheid om jezelf te ontwikkelen.

Activerende omgeving

De boerderij zorgt voor werkzaamheden die een bepaalde vanzelfsprekendheid met zich meebrengen. De dieren moeten wel gevoerd worden anders hebben ze straks honger. Deze werkzaamheden brengen daarmee ook een bepaald ritme waarin deelnemers automatisch meegenomen worden.

Conclusie

Onze bevindingen maken duidelijk dat de zorgboerderij bijdraagt aan de keuzemogelijkheden van deelnemers uit verschillende doelgroepen. Een zorgboerderij heeft andere kwaliteiten dan een reguliere dagbestedings- of woonvoorziening. Dit hangt samen met de aanwezigheid en de houding van de boer, boerin en het gezin en de ruimte, de rust en het activerende karakter van de boerderij omgeving. De boerderij is veel meer onderdeel van het gewone leven dan een dagbestedings- of woonplek binnen een zorginstelling. Hiermee is de zorgboerderij een aanvulling op de reguliere zorg. Zorgboerderijen sluiten met hun benaderingswijze aan bij het concept van community care dat we besproken hebben. Onze bevindingen maken ook duidelijk dat heel verschillende doelgroepen als ouderen, jongeren en deelnemers uit de psychiatrie en verslavingszorg voor een groot deel vergelijkbare kwaliteiten van de zorgboerderij waarderen. Hierbij is het wel goed te beseffen dat niet alle zorgboerderijen de bovengenoemde kwaliteiten allemaal in even sterke mate bezitten. Duidelijk wordt het belang van een echte boer. Deze kan er ook voor zorgen dat er voldoende aandacht is voor het bedrijfsmatig karakter.

Thema 2. Vermaatschappelijking van de zorg

Inleiding

De laatste decennia wordt binnen de zorgsector gewerkt aan vermaatschappelijking. De tijd dat mensen met een zorgvraag met name in zorginstellingen werden opgevangen is voorbij. In toenemende mate groeit het besef dat de zorg vooral in de eigen woonomgeving moet worden verleend. Mensen met een zorg- of hulpvraag moeten een 'zo normaal mogelijk leven' opbouwen. Ze horen erbij, midden in de maatschappij. Vandaar de term 'vermaatschappelijking van de zorg' (ReinoudAdvies, 2004). Vermaatschappelijking bestaat uit twee elementen. Ten eerste gaat het om de verschuiving van opvang binnen een zorginstelling naar zorg dichtbij huis in de samenleving. Dit proces heet extramuralisering. Dit vereist ook een nauwere samenwerking tussen de zorgsector en ander sectoren en voorzieningen in de samenleving. Als het echter alleen blijft bij een fysieke plaats, dan is het mogelijk dat mensen met een handicap nog steeds buiten de samenleving blijven leven. De veronderstelling dat als mensen met een beperking in een gewone wijk wonen, er een betere integratie plaatsvindt met buurtgenoten en onderdeel uitmaken van de reguliere samenleving gaat helaas lang niet altijd op (Michon e.a. 2006). Mensen met een beperking hebben over het algemeen een kleiner sociaal netwerk dan andere burgers. Zij zijn minder vaak gehuwd, hebben minder vaak een partner, hebben minder vrienden en kennissen en minder vaak werk. Slechts tien procent heeft een reguliere baan. Dat integratie van mensen met een beperking niet altijd lukt blijkt uit het onderstaande artikel uit het Algemeen Dagblad (voorjaar 2007).

Daarom is het tweede element van vermaatschappelijking zo belangrijk. Dit gaat over de werkelijke reïntegratie in de samenleving. Het doel is dat mensen met een beperking een zo normaal leven kunnen leiden als burger in de samenleving. Dit lukt echter alleen als mensen met een beperking niet alleen naar de samenleving worden geduwd, maar de samenleving zich zelf ook openstelt voor mensen met een beperking. Volgens Kal (2002) is er daarom grote behoefte aan niches, gastvrije plekken met een aansprekend aanbod voor mensen met een beperking.

In dit hoofdstuk gaan we in op de vraag of zorgboerderijen een bijdrage leveren aan de vermaatschappelijking van diverse doelgroepen en hoe deze bijdrage aan vermaatschappelijking er in de praktijk uitziet.

Verstandelijk gehandicapten terug naar instelling

Door EDDY VAN DER LEY

ALMELO - Honderd verstandelijk gehandicapten worden uit hun woningen in de Almelose wijk Schelfhorst gehaald en teruggeplaatst in de beschermde omgeving van een instelling. Hun integratie in de maatschappij kan daarmee als mislukt worden beschouwd.

De woning van Adri, Elif, Emiel, Erdal, Frans en Orhan in Hengelo. Foto Robert Hoetink

Aan de rand van Almelo, aan de Veenenlandenweg, ligt de even ruime als fraaie woning van Adri, Elif, Emiel, Erdal, Frans en Orhan. Deze gehandicapte bewoners mogen zich verheugen in ogenschijnlijk comfortabele leefomstandigheden. Weids uitzicht op het boerenlandschap, winkelcentrum binnen handbereik en 'normale' mensen als burens en wijkgenoten.

Ook in het huis ontbreekt het de bewoners schijnbaar aan niets. Een eigen slaapvertrek, een gezellig ingerichte woonkamer met tv en professionele begeleiders die dag en nacht klaarstaan. Toch is sluiting van deze 'integratiewoning' nabij, bij gebrek aan rendement. Want de zes bewoners hebben zo'n zware verstandelijke handicap, dat opgaan in de maatschappij zo goed als onmogelijk is.

'Je moet de omgeving aanpassen aan de gehandicapten en niet andersom,' is de filosofie van directeur Hans van der Molen. En dus gaan Adri, Elif, Emiel, Erdal, Frans en Orhan terug naar de veilige omgeving van een 'eigen' instelling op een 'eigen' terrein. Fred van de Belt, coördinator van het huis aan de Veenenlandenweg, kan zich wel vinden in die maatregel. 'Meestal is het beter voor de patiënt,' zegt hij. 'Op een gesloten terrein hebben ze geen last van verkeer, de omgeving is rustiger en er is een al acceptatie.' De integratie van 'zijn' patiënten in de Almelose samenleving is nooit van de grond gekomen. 'Onlogisch is dat niet, want het gaat hier om mensen van een erg laag verstandelijk niveau, die bijvoorbeeld niet in hun eentje de straat op kunnen,' zegt Van de Belt. 'Mijn kinderen gaan weliswaar prettig met hen om, maar dat komt omdat ze min of meer met de situatie zijn opgegroeid. Dat kun je niet integreren in de maatschappij noemen. De meeste ouders zijn dan ook vóór het terugkeren van hun kind naar een instellingsterrein.' Van de Belt benadrukt dat het integratieplan niet in zijn geheel tot mislukken is gedoemd.

'Niet voor niets blijven tachtig van de 180 gehandicapten wel in Schelfhorst wonen,' zegt hij. 'Per individueel geval wordt bekeken of ze teruggaan. Daarbij hebben de bewoners zelf geen beslissingsbevoegdheid, die verantwoordelijkheid ligt bij de ouders en de hulpverleners.'

Werkwijze

Vanuit Waardewerken willen wij achterhalen in hoeverre het werken op een zorgboerderij bijdraagt aan de vermaatschappelijking van deelnemers. Er zijn helaas geen studies gedaan waarbij gericht is gekeken naar vermaatschappelijking door zorgboerderijen. Om binnen een korte tijd gegevens te verzamelen hebben we focusgroepgesprekken en diepte interviews gehouden met meer dan 40 deelnemers uit met name de doelgroepen psychiatrie- en verslavingszorg. Verder hebben we gesproken met zorgboeren, -boerinnen en begeleiders op zorgboerderijen.

Vermaatschappelijking is een breed begrip en kan betrekking hebben op verschillende onderdelen in iemands leven. Wij hebben ons in de gesprekken met deelnemers gericht op de bijdrage van een zorgboerderij aan het sociale netwerk, het weer 'baas worden over je eigen leven' (empowerment) en het ontwikkelen van toekomstplannen.

Resultaten

We bespreken de drie aspecten van vermaatschappelijking die hiervoor zijn genoemd.

Sociaal netwerk

Sociaal isolement wordt genoemd als één van de belangrijkste problemen bij mensen met een psychische of psychiatrische problemen¹. Uit de gesprekken komt naar voren dat deelnemers op zorgboerderijen in contact komen met verschillende mensen. Met name het contact met 'normale' mensen is voor deelnemers erg belangrijk. Voor deelnemers uit de verslavingszorg is vooral het contact met niet-gebruikers van belang. Door deze contacten en het hebben van werk zijn zij beter in staat hun oude sociale netwerk achter zich te laten. Daarnaast geldt voor beide doelgroepen dat de ervaringen die je op doet op de boerderij weer kunt delen met anderen.

De deelnemers geven aan dat de zorgboerderij een goed oefenterrein is tussen hun ziekte of verslaving en de stap naar eventueel regulier-, vrijwilligerswerk of de maatschappij in het algemeen. Aan de ene kant werk je samen met 'normale' mensen maar aan de andere kant ook met collega's die dezelfde achtergrond hebben. Zo vertelt een deelnemer:

'Ik vind dat je hier minder opvalt met vreemd gedrag. Ze hebben hier zoiets van, oh ze heeft weer zo'n bui [...] daar zeurt niemand over. In de maatschappij zouden mensen zeggen, doe normaal of stel je niet aan.'

Uit de interviews wordt duidelijk dat zorgboerderijen op verschillende manieren het sociale netwerk van de deelnemers kunnen vergroten:

Boer en boerin onderdeel van sociaal netwerk

Bij verschillende zorgboerderijen voor deelnemers met een verstandelijke beperking wordt de zorgboer onderdeel van het sociale leven van deelnemers. Dit gebeurt met name bij deelnemers die al lang op de zorgboerderij komen en die in de lokale gemeenschap wonen. De boer en boerin gaan naar de verjaardag van deelnemers en ontmoeten de deelnemers ook op andere gelegenheden buiten de boerderij.

Met de boer mee het dorp in

Ouderen die te maken krijgen met dementie of lichamelijke klachten komen steeds minder onder de mensen. Bij een zorgboerderij voor ouderen in Overijssel gaan verschillende ouderen met de boer mee als hij boodschappen doet. Hierdoor blijven contacten tussen deze ouderen en een aantal winkeliers in stand.

¹ www.verplegingenverzorging.nl

Nuttig netwerk van de boer

Voor jongeren uit jeugdzorginstellingen is het van belang dat ze naast hun contacten met andere jongeren, een netwerk opbouwen waardoor ze hun leven meer op de rails kunnen krijgen. Jongeren die uit huis zijn geplaatst moeten elders weer een geheel nieuw netwerk opbouwen. Op een jeugdzorgboerderij in Noord Brabant blijkt dat door het werk op de zorgboerderij jongeren in contact komen met burens, collega boeren, loonwerkers en andere bezoekers. Door het lokale netwerk is de boer ook in staat een stage of een woning te regelen.

Lokale gemeenschap op de boerderij

Ook de zorgboerderij zelf kan mogelijkheden bieden om het sociaal netwerk van deelnemers uit te breiden. Een mooi voorbeeld is de Zonnehoeve in Zeewolde. Dit is een boerderij waar op het terrein verschillende gezinshuizen zijn gebouwd. Verder zijn er op het bedrijf een akkerbouwtaak, paardenhouderij met pensionpaarden en een bakkerij. Deze boerderij ligt weliswaar afgelegen, maar doordat er dagelijks zo'n 50 mensen wonen en werken op de boerderij is er een levendige lokale gemeenschap waar de jongeren die op de boerderij wonen contacten kunnen opbouwen.

Empowerment

Empowerment is naast vermaatschappelijking een veelgebruikte term binnen de gezondheidszorg. Beide begrippen hebben met elkaar te maken. Vermaatschappelijking heeft als doel; meedoen in de samenleving. Empowerment betekent het streven naar maximale zelfcontrole zonder onnodige afhankelijkheid van anderen, het zo veel mogelijk baas worden over je eigen leven². Empowerment is dus nodig om tot vermaatschappelijking te komen.

De begeleiders noemen 'baas zijn over eigen leven' over het algemeen een te hoog streven voor deelnemers uit de psychiatrie of verslavingszorg. Deelnemers zijn bezig met het bouwen aan hun toekomst maar in veel gevallen is het moeilijk om het verleden helemaal achter zich te laten en opnieuw te beginnen. Deelnemers zijn vaak behoorlijk beschadigd. Daarnaast vragen zorgboeren en begeleiders zich af wanneer er weer gesproken kan worden over weer 'baas zijn over je eigen leven'. Zij vertellen dat de zorgboerderij als onderdeel wel een bijdrage kan leveren. Zij spreken specifiek over 'een onderdeel' omdat het bijvoorbeeld op de boerderij goed kan gaan maar als er iets vervelends gebeurt in de thuissituatie kan het goede gevoel weer geheel verdwijnen.

'De boerderijomgeving vraagt om te handelen. Als bijvoorbeeld een baas of therapeut zegt dat je iets moet doen dan lukt het niet. In sommige situaties moet het gebeuren, dat betekent dat ik toegang heb tot dat stukje van mijzelf dat het wil aanpakken. Dat heeft ook een grote spin-off op de grip die ze krijgen op de rest van hun leven. [...] Veel deelnemers hebben lange tijd geen positieve resultaten meer geboekt. De positieve ervaringen hier op de boerderij geeft hen weer een basis.'

De zorgboerderij kan volgens de begeleiders er in ieder geval voor zorgen dat deelnemers in een rustiger vaarwater komen.

Toekomstplannen

Uit de gesprekken met deelnemers blijkt dat de deelnemers uit de psychiatrie over het algemeen geen concrete toekomstplannen hebben. Dit hangt samen met de chronische psychiatrische problemen waar ze mee te maken hebben.

De toekomstplannen bij de deelnemers uit de verslavingszorg verschillen sterk, afhankelijk van persoon en de fase waarin men zich bevindt. Toekomstplannen variëren van het vinden van regulier werk tot het hebben van een normaal gezin of een dak boven je hoofd.

² www.ypsilon.nl

We hebben de deelnemers ook gevraagd in hoeverre het werk op de zorgboerderij een bijdrage levert aan hun toekomstplannen. Het werk op de boerderij biedt deelnemers de mogelijkheid om vaardigheden te leren die later buiten de boerderij toegepast kunnen worden. Te denken valt aan: contact leggen met anderen, samenwerken, rekening houden met anderen, initiatief tonen en grenzen aangeven.

De deelnemers uit de verslavingszorg geven aan dat het werk op de boerderij hen werkervaring en werkritme biedt die zij in de toekomst kunnen gebruiken in een andere baan. Verder geven deelnemers aan dat door het werken op de boerderij zij beter zijn gaan functioneren en zij leren om hun leven meer in de hand te houden. Daarnaast geven zij aan dat ze nieuwe interesses ontdekken omdat ze activiteiten doen die ze nooit eerder gedaan hebben. Zo vertelt een deelnemer:

'Je leert op zich hier wel wat je leuk en niet leuk vindt, je hebt daardoor vergelijkingsmateriaal en dat vind ik wel iets dat mij in de toekomst kan helpen om erachter de komen wat ik wil.'

Zorgboeren en begeleiders geven aan dat de deelnemers op de boerderij leren om een manier te vinden om stabiel met hun ziekte of verslaving om te gaan. Deze stabiliteit biedt een basis voor het maken en verwezenlijken van toekomstplannen. Ook de begeleiders geven aan dat deelnemers een realistischer zelfbeeld krijgen door het helder krijgen van interesses en capaciteiten. Daarnaast vertellen de begeleiders vanuit de verslavingszorg dat het feit dat de deelnemers naar een zorgboerderij komen omdat ze de zorgboerderij zien als een laatste reddingsboei om iets aan hun toekomst te gaan doen.

Discussie en conclusie

Uit de gesprekken blijkt dat zorgboerderijen een bijdrage kunnen leveren aan de integratie van deelnemers in de samenleving. Het sociale netwerk van deelnemers kan op verschillende manieren worden uitgebreid of onderhouden. Dit lukt het best als de deelnemer in de buurt van de zorgboerderij woont en op de zorgboerderij mensen ontmoet die hij ook in zijn leven buiten de boerderij tegen komt. Voor de deelnemers uit de psychiatrie en verslavingszorg kunnen we zeggen dat het werken op een zorgboerderij hen de mogelijkheid geeft om in een rustiger vaarwater te komen en meer stabiliteit in hun leven te krijgen. Deze stabiliteit biedt wellicht de mogelijkheid om het sociale netwerk te onderhouden en op te bouwen en meer actief te zijn binnen de samenleving, in de vorm van (vrijwilligers)werk dan wel andere activiteiten. De werkzaamheden en het samenwerken op de boerderij bieden de deelnemers ook de mogelijkheid tot zelfreflectie en wellicht een manier om tot concretere toekomstplannen te komen.

In het kort kunnen we zeggen dat de zorgboerderij deelnemers een omgeving biedt met diverse elementen waardoor het voor verschillende personen kan dienen als een veilig oefenterrein tussen ziekte en verslaving en de maatschappij in het algemeen.

Geraadpleegde literatuur

Elings, M., N. van Erp & F. van Hoof, 2005.

De waarde van zorgboerderijen voor mensen met een psychiatrische of verslavingszorgachtergrond. Voorstudie en aanzet tot een onderzoeksprogramma. Rapport 97, Plant Research International, Wageningen UR i.s.m. Trimbos-instituut, Wageningen.

Kal, D., 2002.

Kwartiermaken. Werken aan ruimte voor mensen met een psychiatrische achtergrond. Boom, Amsterdam.

Kwekkeboom, M.H., A.H. de Boer, C. van Campen & A.E.G. Dorrestein, 2006.

Een eigen huis. Ervaringen van mensen met verstandelijke beperkingen of psychiatrische problemen met zelfstandig wonen en deelname aan de samenleving. Sociaal Cultureel Planbureau i.s.m. PON Instituut voor advies, onderzoek en ontwikkeling in Noord-Brabant, Den Haag.

Michon, H., N. van Erp, F. Giesen & H. Kroon, 2006.

Het monitoren van vermaatschappelijking; deel 1: Bericht over de stand van zaken. Utrecht: Trimbos-instituut.

Plempers, E. & K. van Vliet, 2003.

Community care: de uitdaging voor Nederland. Uit: RMO Advies 25 De handicap van de samenleving. Verwey-Jonker Instituut, Utrecht.

Websites

Thesaurus Zorg en Welzijn www.thesauruszorgenwelzijn.nl

Informatiesite Vermaatschappelijking in de zorg van ReinoudAdviesgroep www.vermaatschappelijking.info

Website voor Verpleging en Verzorging www.verplegingenverzorging.nl

Website Ypsilon, vereniging voor familieleden van mensen met schizofrenie of psychose www.ypsilon.org

Woordenboek psychiatrie te vinden op: www.schizofrenieplein.nl

Thema 3. Effect van werken op zorgboerderijen voor deelnemers

Inleiding

Boerderijen- en meer in het algemeen het platteland- spreken tot de verbeelding. Het platteland wordt geassocieerd met rust, ruimte, genieten van de natuur, beleving van de seizoenen en levendigheid. Ook zorgboerderijen roepen positieve associaties op. In de praktijk van landbouw en zorg is iedereen het er over eens dat zorgboerderijen de deelnemers veel te bieden hebben. Getoetst is deze veronderstelling echter nog niet. Er is nog weinig systematisch onderzoek gedaan naar de effecten van zorgboerderijen voor deelnemers.

Om een antwoord te vinden op de vraag welk effect het werken op een zorgboerderij heeft voor deelnemers zijn resultaten van verschillende studies bij verschillende doelgroepen bijeengebracht (Ketelaars e.a., 2001; Cool, 2002; Hassink, 2002; Elings, 2004; Brakman, 2005; Schols & van der Schriek-van Meel, 2006). Het merendeel van de informatie komt uit een studie verricht onder 42 deelnemers uit de psychiatrie en verslavingszorg (Elings e.a., 2005). Als aanvulling zijn voor het project Waardewerken aanvullende gesprekken gevoerd met twaalf deelnemers en zes zorgboeren en begeleiders.

Resultaten

We bespreken eerst de algemene effecten van zorgboerderijen voor verschillende doelgroepen. Later gaan we in op de doelgroep psychiatrie en verslavingszorg omdat over deze doelgroep meer onderzoek verricht is. Het hoofdstuk sluiten we af met een samenvattend schema.

Algemene effecten van zorgboerderijen

In verschillende studies wordt duidelijk dat zorgboerderijen invloed kunnen hebben op het fysiek, mentaal en sociaal welbevinden van deelnemers.

Als we kijken naar het fysiek welbevinden dan valt allereerst op dat deelnemers een betere conditie krijgen door het werk op de boerderij. Zij worden fysiek sterker door de werkzaamheden. Daarnaast blijken deze werkzaamheden voor een gezonde moeheid te zorgen waardoor deelnemers moe maar voldaan naar huis gaan en een beter slaapritme ontwikkelen. Deelnemers geven aan dat zij ook beter slapen door het werken in de buitenlucht. Zorgboeren en begeleiders geven aan dat het werken op de boerderij meer vraagt van de zintuigen van deelnemers. Ter vergelijking veel deelnemers zaten voorheen binnen; op de boerderij heb je te maken met verschillende geuren, kleuren en ervaringen zoals veranderende weersomstandigheden. Op zorgboerderijen is er meestal sprake van een regelmatige structuur, er wordt bijvoorbeeld gezamenlijk koffie en thee gedronken en geluncht. Voor veel deelnemers biedt dit de mogelijkheid om hun eetpatroon en ritme te verbeteren.

Als we kijken naar het mentaal welbevinden van deelnemers, dan valt bij alle doelgroepen op dat hun zelfvertrouwen toeneemt door het werk op de boerderij. Door het doen van zinvolle werkzaamheden voelen zij zich gewaardeerd en nuttig. Veel deelnemers ontwikkelen door deze nuttige werkzaamheden meer betrokkenheid en verantwoordelijkheidsgevoel. Voor deelnemers met een psychische problematiek helpt de boerderijomgeving om mentaal tot rust te komen en op een andere manier in het leven te staan. Uit een studie van Schols (2006) blijkt dat bij de groep dementerende ouderen de gedragsproblematiek afneemt en zij minder onrustig gedrag vertonen gedurende het slapen en actiever worden. Deelnemers uit de jeugdzorg (met psychiatrische- en/of gedragsproblemen) geven aan dat de werkzaamheden op de boerderij hen leert waar hun interesses liggen. Ook zij worden vaak actiever en

vertonen minder probleemgedrag. De boerderijomgeving biedt daarnaast verschillende doelgroepen afleiding van hun problematiek.

Deelnemers uit alle doelgroepen geven aan dat zij het werken op de zorgboerderij interessant vinden vanwege de sociale contacten. Zij leren nieuwe personen kennen, mensen die net als zij te maken hebben met een bepaalde problematiek of juist mensen die daar niks mee te maken hebben. De omgang met collega's zorgt ervoor dat deelnemers in een veilige omgeving kunnen oefenen en sociaal gedrag kunnen ontwikkelen. De omgeving van de zorgboerderij is voor velen een eerste stap richting de samenleving.

Effecten op deelnemers uit de psychiatrie- en verslavingszorg

Hieronder gaan we in op de effecten van werken op een boerderij voor deelnemers uit de psychiatrie en verslavingszorg. Naar het effect voor deze doelgroepen is onderzoek gedaan door Elings, Van Erp en Van Hoof (2005). De resultaten uit deze studie en de aanvullende gesprekken die gevoerd zijn voor dit project illustreren we met citaten van deelnemers om de resultaten te verhelderen.

Effect op het fysiek welbevinden van deelnemers

Beide doelgroepen rapporteren vergelijkbare effecten op het fysiek welbevinden.

Gezonde manier van moe worden

Het werken op de boerderij zorgt er voor dat deelnemers moe en voldaan thuiskomen. Volgens de deelnemers een ander soort moeheid dan die je hebt van een dag thuis lopen. Deze moeheid komt volgens de deelnemers ook omdat ze lekker in de buitenlucht werken. Ze beleven het buiten leven veel intenser dan voordat ze op de boerderij kwamen.

'Ik word telkens lekker moe. Dat is een ander soort moeheid dat ik ken van lanterfanterigheid. Of van niets doen. Het is een gezondere manier van moe zijn.'

'Ik ben een slechte slaper maar als ik thuis kom door de buitenlucht ben ik wel een beetje afgepeigerd en dan ben je echt moe en voldaan.'

Conditie

De deelnemers uit de verslavingszorg geven verder aan dat door het werken op de boerderij je conditie verbeterd, niet alleen door het werken op zich maar ook doordat je gebruik afneemt en je lichaam zich daarvan herstelt.

De deelnemers met een psychische problematiek geven aan dat hun conditie verbeterd naar mate zij langer op de boerderij werken. Zij voelen zich fitter, bouwen spierkracht op en krijgen meer energie. De meeste deelnemers komen uit een situatie waarin zij niet of nauwelijks in beweging waren.

'Bij mij was en is het nog steeds belangrijk om in beweging te komen. Ik heb al drie jaar een depressie en ik moet in beweging blijven. Ik merk nu ook wel dat ik meer kan en meer energie heb maar dat was wel moeilijk want ik heb ook heel veel spierpijn gehad. Dan kwam ik erachter dat ik van het plukken van sperzieboontjes al spierpijn kreeg.'

Structuur in je leven

Het werk op de boerderij zorgt ervoor dat deelnemers weer structuur en ritme in hun dag en week krijgen. Je moet 's ochtends uit bed en ook al werk je niet de hele week, je hebt een bepaald weekritme rondom de dagen dat je wel werkt.

Het werken op de boerderij biedt de deelnemers naar eigen zeggen de mogelijkheid om hun dag nuttig te besteden. Voor deelnemers uit de verslavingszorg zorgt het werk voor afleiding van de drugs en alcohol en daarmee om van hun verslaving af te komen. Zij hebben die dag een bepaald doel; werken op de boerderij, en hangen daardoor niet op straat of zitten niet thuis. Dit zorgt dat zij even weg zijn uit de 'scene'.

'Je hebt een dagbesteding, als je niet komt dan zit je de hele dag thuis. Het belangrijkste is dat je 's ochtends met het busje mee moet, je krijgt daardoor een bepaalde regelmaat en je gedachten zijn even ergens anders.'

'O ja, ik heb een veel regelmatigere leven. Als ik vanavond thuis kom dan eet ik als een beer [...] en ga vroeger naar bed want ik ben moe en slaap lekker, dat had ik eerder nooit.'

Effect op het mentaal welbevinden van deelnemers

Deelnemers uit de verslavingszorg noemen andere effecten dan deelnemers uit de psychiatrie. We bespreken beide groepen dus afzonderlijk.

Verslavingszorg

Afleiding

Deelnemers vanuit de verslavingszorg geven in de gesprekken aan dat zij door het werken op de boerderij hun gedachten ergens anders op kunnen richten. Het hebben van werk geeft ze afleiding van hun problemen en verslaving en zorgt dat ze even uit de thuissituatie, scene of opvang zijn.

'Ik ben blij dat het er is, je bent er even uit, je hebt even wat anders aan je kop dan wat er op de televisie is. Dan denk je even ergens anders aan.'

Zelfrespect

Deelnemers geven aan dat het werken of het aanwezig zijn op de boerderij hen voldoening en zelfrespect geeft. Zij verrichten nuttige werkzaamheden en leren de werkzaamheden op de juiste manier uit te voeren. Het gevoel dat je nuttig bezig bent en resultaat ziet van je handelen geeft de deelnemers een gevoel van zelfrespect en eigenwaarde. Dit laatste zorgt ervoor dat vooral deze doelgroep aangeeft dat ook andere mensen, de buitenwereld anders naar ze is gaan kijken sinds zij op de boerderij werken. Zij zien dit als een belangrijk effect.

'Gevoel van eigenwaarde en zelfvertrouwen dat is voor mij enorm toegenomen. Je hebt hier de mogelijkheid om dingen tot een succes te brengen, daar groei je van. En zoiets merk ik ook in mijn omgeving die reageert heel anders op mij dan toen ik uit de kliniek kwam. Eerst had ik het gevoel dat ik met een bordje om me nek liep met daarop 'junk'.'

'Je krijgt ook meer respect voor jezelf in het algemeen. Mijn moeder vindt mij nog steeds een zwak persoon maar Pim (de boer) zegt, het werk gaat goed dus houdt dat maar voor ogen. Ik ben er nog lang niet. Ik weet nu dat ik dit kan er blijf daar op focussen en daardoor blijf ik beter van die rotzooi af.'

Acceptatie door de buitenwereld

De ervaring dat ze welkom zijn op de boerderij en de boer zijn nek voor hen uitsteekt is heel belangrijk. Deelnemers uit de verslavingszorg zijn gewend dat ze met de nek worden aangekeken en worden behandeld als een paria. Deelnemers vertellen dat zij het prettig vinden dat zij zichzelf kunnen zijn op de boerderij. Dit komt doordat zij onder lotgenoten werken of doordat medewerkers de achtergrond van de deelnemers kennen en hen accepteren zoals ze zijn. Op de boerderij werken ze gewoon mee en zijn ze nuttig bezig. Hierdoor gaat ook de buitenwereld anders tegen hen aankijken sinds ze op de boerderij werken.

'Hier wordt je als gelijkwaardig beschouwd en je bent hier niet meer en al zeker niet minder dan een ander. En of je nu leiding bent of uit de Brijder (instelling voor verslavingszorg) komt of verstandelijk gehandicapt bent, het is gewoon gelijk en dat vind ik erg prettig, dat stempel valt er dan vanaf.'

Psychiatrie

Je zelf leren kennen en accepteren

De deelnemers uit de psychiatrie leggen de nadruk vooral op het 'leren kennen van jezelf' of anders gezegd 'het accepteren zoals je bent'. Het leren omgaan met jezelf kan liggen op het vlak van omgaan met je ziekte maar ook leren om jezelf te zijn, dus niet altijd jezelf anders voor te doen dan je bent. Deelnemers leren beter om te gaan met hun kwetsbare kanten en zichzelf beter staande te houden.

'Ik kom mezelf wel eens tegen in dingen, leer mezelf beter kennen. Ik leer beter te accepteren wie ik ben. Dat accepteerde ik eerst gewoon niet en dan ging ik maar door en maar presteren en presteren en dan ga je gigantisch op je bek. Nu kom ik eigenlijk wel tot rust. Echt van hè, hè, hier ben ik.'

'Ik ben heel perfectionistisch, alles moet zoals het moet. Zoals met uitjes poten, ben je een week bezig met die dingen netjes in een rij te zetten en toen ze uitkwamen stonden ze weer helemaal schreef, dus eigenlijk was het niet zo erg als ze eventjes een centimeter naar links of rechts stonden. Ook letterlijk zien dat het niet hoeft, dat ik me er niet zo druk om moet maken. Ik ben er nog steeds wel me bezig maar de natuur maakt toch wel haar pad.'

Zelfvertrouwen

Daarnaast praten de deelnemers vanuit de psychiatrie vooral over zelfvertrouwen in plaats van zelfrespect en eigenwaarde, wat deelnemers uit de verslavingszorg noemen. De deelnemers geven aan dat het werken op de zorgboerderij ervoor gezorgd heeft dat hun zelfvertrouwen toegenomen is. De oorzaak hiervan ligt vooral in het feit dat zij nu werk verrichten dat ze plezier geeft en waarin ze zien dat het een bepaald (positief) resultaat oplevert. Verder blijkt dat de deelnemers het erg prettig vinden dat het werken op de zorgboerderij ze een bepaald doel voor ogen geeft, het besef dat ze nuttig bezig zijn.

'Ik vind vooral, je bent ergens mee bezig en je ziet resultaat. Ik zeg altijd als er plantjes op mijn kamer komen dan plagen ze acuut zelfmoord, ik dacht dat wordt nooit wat hier. En dan had ik wat gepland of gezaaid en dat vond ik zo leuk en dan zie je het gewoon groeien en tot leven komen. [...] Nou dan was ik bijvoorbeeld een maand niet op de plek geweest en dan waren de sperziebonen wel 1,5 meter hoog, toen stond ik helemaal te kijken. Ik geloof dat ik het tegen iedereen vertelt heb. Dan komt toch wel weer het zelfvertrouwen. Ik heb ook echt al drie jaar dat ik bijna niks kan, ook omdat ik weinig energie heb kan ik ook weinig ondernemen. En dan heb ik hier met dat kleine beetje energie een gigantisch resultaat.'

Tot rust komen en afleiding

Het werk op de boerderij is voor deelnemers uit de psychiatrie ook belangrijk omdat ze er mentaal tot rust komen. Het werk op de zorgboerderij zorgt er ook voor dat je even afgeleid bent van je ziekte.

'Als ik bezig ben vergeet ik alles. De stemmen gaan weg en dan voel ik mij lekker rustig. Na het werken voel ik mezelf altijd lekker rustig.'

'Ik heb hier geleerd om niet in te gaan op niet-reële gedachten (gedachten die er niet zijn red.) en om die aan de kant te zetten.'

Effect op het sociaal welbevinden van deelnemers

Leren samenwerken en omgaan met andere mensen

Het werken op een zorgboerderij biedt ook ontwikkelingsmogelijkheden op sociaal gebied.

Beide doelgroepen zijn het erover eens dat het werk op een zorgboerderij, een goed oefenterrein is tussen hun ziekte of verslaving en de stap naar eventueel regulier-, vrijwilligerswerk of de maatschappij in het algemeen. Dat het een goed oefenterrein is komt doordat er vaak samengewerkt wordt met deelnemers die dezelfde achtergrond hebben of deelnemers van een andere doelgroep. Deelnemers geven aan dat zij het prettig vinden dat collega's ook niet allemaal even 'normaal' zijn.

'Ik vind dat je hier minder opvalt met vreemd gedrag. Ze hebben hier zoiets van, oh ze heeft weer zo'n bui [...] daar zeurt niemand over. In de maatschappij zouden mensen zeggen, doe normaal of stel je niet aan.'

'Het is toch ander contact met de mensen hier, meer ontspannen. Juist omdat iedereen wel wat heeft. Hier spoort niemand.'

Deelnemers vinden het niet alleen belangrijk om onder lotgenoten te zijn ook het werken met normale mensen die niks te maken hebben met drugs, alcohol of ziek zijn.

'Tussen lotgenoten zitten vind ik nog niet eens zo belangrijk, maar juist die boer, dat is een nuchter mens en Marloes daar kun je ook mee werken. Dat vind ik belangrijk dat je tussen mensen zit die niks met die zoi te maken hebben. Om met normale mensen te werken.'

Daarnaast biedt de zorgboerderij mogelijkheden nieuwe contacten op te bouwen. Hier gaan we verder op in bij het hoofdstuk vermaatschappelijking van de zorg.

Waarde van meerdere doelgroepen

Deelnemers op boerderijen waar naast mensen met een verslavings- of psychiatrische achtergrond ook mensen met een verstandelijke handicap komen geven aan dat zij dit erg waarderen. Het geeft een extra dimensie aan het werken op de boerderij. Zo vertelt een deelnemer:

'Ik speel nu mee in het kerstspel, dat had ik een paar jaar geleden niet durven denken. [...] om je te vertonen op toneel aan de buitenwereld en met geestelijk gehandicapten samen, dat doe je hier zomaar en dat is prachtig. [...] Je hebt geleerd om met die mensen om te gaan, ze helpen je van je sociale angst af [...].'

Hierbij moeten we wel opmerken dat de combinatie van verschillende doelgroepen zeker in het begin wel een goede begeleiding vereist en niet voor iedereen goed uitwerkt.

Samenvatting

Als we kijken naar de effecten die het werken op een zorgboerderij kan hebben voor deelnemers, kunnen we de resultaten uit verschillende studies als volgt in de onderstaande tabel samenvatten.

Fysiek welbevinden	Mentaal welbevinden	Sociaal welbevinden
Fysiek sterker Moe worden Eetlust Energie verdelen Gebruik zintuigen	Zelfvertrouwen Zelfrespect Tot rust komen Zelfkennis en acceptatie Verantwoordelijkheid	Samenwerken Sociale contacten Omgangsvormen

Literatuur

Brakman, E., 2005.

Jeugdhulpverlening op zorgboerderijen? Natuurlijk. Een kwalitatieve effectmeting. Stichting Stimuland, Ommen

Elings, M., 2004.

Boer zorg dat je boer blijft. Een onderzoek naar de specifieke waarden van een bedrijfsmatige zorgboerderij. Rapport 194B wetenschapswinkel, Wageningen UR, Wageningen.

Elings, M., N. van Erp & F. van Hoof, 2005.

De waarde van zorgboerderijen voor mensen met een psychiatrische of verslavingsachtergrond. Voorstudie en aanzet tot een onderzoeksprogramma. Rapport 97. Plant Research International, Wageningen.

Hassink, J., 2002.

De betekenis van landbouwhuisdieren in de hulpverlening. Resultaten van interviews met professionals op zorg- en kinderboerderijen. Plant Research International, Wageningen.

Ketelaars, D., E. Baars & H. Kroon, 2001.

Werkend herstellen. Een onderzoek naar therapeutische leefwerkgemeenschappen voor mensen met een psychiatrische problematiek. Trimbos Instituut, Utrecht.

Schols, J.M.G.A. & C. van der Schriek-van Meel, 2006.

Day care for demented elderly on a care farm; first outcome impressions are promising. Journal of American Medical Directors Association.

Thema 4. Wachtlijsten in de zorg

Inleiding: Wachtlijsten en wachttijden in de zorg

Wachtlijsten zijn een hardnekkig probleem in de zorg. Dit geldt voor bijna elke doelgroep. In onderstaande tabel wordt een overzicht gegeven van de gemiddelde wachttijd en het aantal wachtenden voor een bepaald type zorg.

De gegevens zijn afkomstig van het ministerie van WWS (www.brancherapporten.minwv.nl).

	Gemiddelde wachttijd in weken in 2003	Aantal wachtenden in 2003
Ouderen, opname in verzorgingshuis	54	28.000
Dagbesteding mensen met verstandelijke beperking	18	3.400
GGZ volwassenen	20	49.000
Voorzieningen provinciale Jeugdzorg	10	4.400

De verwachting is dat zorgboerderijen een bijdrage kunnen leveren aan het verkorten van die wachtlijsten. In de media is de laatste jaren veel aandacht voor wachtlijsten in de jeugdzorg. Ook in de politiek is het beleid erop gericht om de wachtlijsten in de jeugdzorg terug te dringen. Daarom is er voor gekozen te kijken naar de mogelijke bijdrage van zorgboerderijen aan het terugdringen van wachtlijsten in de jeugdzorg.

Door het zogenaamde Aanvalsplan en de inzet van extra financiële middelen door WWS zijn volgens de minister de wachtlijsten in de jeugdzorg het afgelopen jaar tot nul gereduceerd. Dit wordt echter betwist door verschillende medewerkers uit de jeugdzorg en een deel van de politiek. Zo wordt er gesteld dat een deel van de jongeren op de verkeerde plek zit. Dit wordt ook erkend in het visiedocument van de jeugd ggz (GGZ Nederland, 2007). Ook al leken de wachtlijsten in de jeugdzorg eind 2006 op papier opgelost, dan nog is de vraag actueel of zorgboerderijen een rol kunnen spelen bij het voorkomen van nieuwe wachtlijsten en het bieden van een geschiktere plek. Zeker nu het in 2007 er op lijkt dat er al weer een flinke wachtlijst ontstaat.

Jeugdzorg

Wanneer gesproken wordt over jeugdzorg is het goed om te weten hoe die zorg is opgebouwd. De jeugdzorg is onder te verdelen in:

- Jeugdhulpverlening: zorg aan jongeren (en hun ouders) die problemen hebben op het vlak van opvoeden en opgroeien.
- Geestelijke gezondheidszorg voor jeugdigen: zorg aan jeugdigen met psychische en psychosociale problemen.
- Zorg voor licht verstandelijk beperkte jeugdigen: zorg voor jeugdigen met een lager IQ.
- Jeugdzorg aan jongeren in justitiële jeugdinrichtingen: zorg aan jongeren in een vrijheidsbeperkende instelling.

Het Bureau Jeugdzorg vormt in bijna alle gevallen de toegang tot de jeugdzorg. Het Bureau Jeugdzorg beoordeelt en beslist of jeugdzorg nodig is en verwijst voor zorg naar een, bij de jeugdige en indicatie passende, jeugdzorg-instelling.

Zorgboerderijen als zorgaanbieder in de jeugdzorg

Vraag en aanbod

Er zijn ongeveer 170 zorgboerderijen die jongeren uit de jeugdzorg willen opvangen (www.landbouwzorg.nl). Het merendeel van de zorgboerderijen biedt dagbesteding. Ongeveer 20 bieden de mogelijkheid voor wonen en 50 bieden logeermogelijkheden en 50 bieden trajecten voor arbeidstoeleiding. Het aantal jeugdzorgboerderijen is relatief hoog in Overijssel, Gelderland en de noordelijke provincies en laag in Utrecht en het westen van Nederland. Uit een enquête onder zorgboeren blijkt dat er in 2005 bijna 600 jongeren uit de jeugdzorg en 500 jongeren uit het speciaal onderwijs een plek vonden op de zorgboerderij (Zwartbol, 2005; Hassink e.a., 2007).

Tabel 1. *Zorgboerderijen waar jeugdigen terecht kunnen voor diverse zorgvragen. (Bron: informatie verzameld van www.zorgboeren.nl, 15 maart 2007).*

Provincies	Alle vormen jeugdzorg	Dagbesteding/ dagverzorging	Wonen werken	Logeer- opvang	Arbeids- toeleiding
Groningen	15	11	4	9	7
Friesland	16	13	3	11	5
Drenthe	13	11	1	5	5
Overijssel	28	28	1	13	10
Gelderland	25	25	2	7	8
Noord-Holland	8	8	1	2	4
Zuid-Holland	4	4	0	0	2
Utrecht	2	2	2	1	1
Flevoland	4	3	1	2	2
Noord-Brabant	12	12	1	1	7
Zeeland	2	2	0	1	1
Limburg	9	8	2	1	2

De vraag is in hoeverre het aanbod dat zorgboerderijen nu leveren aansluit bij de behoefte aan zorg en/of begeleiding van kinderen/ jongeren uit de jeugdzorg en bijdraagt aan het verminderen van wachtlijsten in de jeugdzorg.

Om hier een beter beeld van te krijgen richten we ons op de provincies Overijssel en Groningen. Provincie Overijssel heeft een structureel beleid voor de jeugdzorgboerderijen terwijl dit in Groningen niet het geval is.

Casus Provincie Overijssel

Het aantal meldingen bij bureau jeugdzorg is jaarlijks ongeveer 4000. Aan het eind van het derde kwartaal van 2006 stonden er 750 jeugdigen op de wachtlijst, voornamelijk voor ambulante hulp en 24-uurs zorg. Door extra budget zijn deze wachtlijsten nu (tijdelijk) opgelost. Er zijn ongeveer 450 plekken in de residentiële zorg, 365 in de daghulp en 550 in de pleegzorg (provincie Overijssel). Sinds 2005 heeft Trias Jeugdhulp het project 'Jeugdzorgboerderijen' van de provincie Overijssel onder haar hoede. Deze boerderijen blijken een specifiek aanbod te hebben en een verantwoorde aanvulling te zijn op het bestaande zorgaanbod. Trias heeft daarom de opdracht gekregen om in 2007 een structurele inbedding in het Overijsselse jeugdzorgaanbod te realiseren.

(Bron: Uitvoeringsprogramma Jeugdzorg Overijssel 2007)

Op dit moment plaatst Trias jongeren bij ongeveer 30 zorgboerderijen. Tussen maart en oktober 2006 zijn 40 jongeren op deze boerderijen geplaatst. De verwachting is dat er in 2007 ook 40 jongeren geplaatst zullen worden. De jeugdzorgboerderijen vangen nu dus een klein deel van de populatie uit de jeugdzorg op.

Jongeren worden op de zorgboerderij geplaatst ter ontlasting van de thuissituatie en invulling van vrije tijd, maar ook regelmatig als overbrugging van de wachttijd voor andere voorzieningen. De ervaring is dat de jeugdzorgboerderij soms voorkomt dat een kind uit huis wordt geplaatst. Zeker in crisissituaties is het belangrijk dat snel gehandeld wordt en is het handig als er een plek op een jeugdzorgboerderij beschikbaar is. De boerderij heeft een functie in het verkorten van de wachttijd en het voorkomen van zwaardere zorg en uithuisplaatsing. Trias heeft nu verschillende zorgproducten op jeugdzorgboerderijen beschreven: naschoolse opvang, dagzorg, logeeropvang en intensieve begeleiding (crisisopvang). Voor al deze producten lijkt er een duidelijke vraag te zijn. Trias gaat jeugdzorgboerderijen als nieuwe hulpvorm implementeren binnen haar organisatie (Schulten & Teekens, 2006).

Casus Provincie Groningen

In de provincie Groningen is sprake van een explosieve groei van het aantal kinderen dat jeugdzorg nodig heeft.
(Bron: Provincie Groningen, mei 2006)

De grootste groep wachtenden in 2006 bestond uit jongeren tussen de 7 en 18 jaar die snel 24-uurs opvang nodig had. De vraag naar pleegzorg is het grootst. Door de extra middelen van VWS zijn ook hier de wachtlijsten per 1 januari 2007 volledig weggewerkt. Het wegwerken van de wachtlijsten heeft de provincie door de jeugdzorginstellingen laten uitvoeren. In tegenstelling tot Overijssel, zijn de zorgboerderijen niet in beeld bij de provincie en is er geen samenwerking tussen de zorgboerderijen en jeugdzorginstellingen. Bureau Jeugdzorg ziet het zogenaamd 'preventief' plaatsen wel als een interessante nieuwe variant.

Het is onduidelijk hoeveel jongeren op de jeugdzorgboerderijen in Groningen een plek vinden. De jeugdzorgboerderijen maken gebruik van pgb. De cliënt sluit dan direct een contract met de zorgboer, zonder tussenkomst van een jeugdzorginstelling of de provincie.

Een nieuwe voorziening is de Pleeg-Maat-Zorgboerderij, een longstay jeugdzorgvoorziening op de boerderij.

Bij Stichting Pleeg-Maat-Zorg Boerderijen kunnen 6 jongeren tussen de 12 en 18 jaar, die een indicatie jeugdhulpverlening hebben, 7 dagen per week en 24 uur per dag terecht. De zorgboerderij is een onafhankelijke zorgaanbieder, die aanvullend is op de bestaande zorgaanbieders in de provincie Groningen.

Vier jaar geleden is subsidie verkregen en is in projectvorm gestart om met 6 jongeren op een boerderij jeugdhulpverlening toe te gaan passen voor kinderen die tussen wal en schip vallen. De zorgboerderij krijgt kinderen die zijn geïndiceerd door Bureau Jeugdzorg. Er wordt opvoeding in een gezinssfeer geboden. Naast het echtpaar Zevenhuizen zijn er andere professionele hulpverleners, zoals pedagogisch medewerkers, activiteitenbegeleiders en vrijwilligers, die de jongeren begeleiden. De begeleiding is bijna 1 op 1. Dit is veel meer dan aanvankelijk werd ingeschat. Maar de jongeren, die op de boerderij geplaatst worden, hebben ook veel zwaardere problematiek dan de doelgroep waar de boerderij zich aanvankelijk voor had opgesteld.

Geconcludeerd kan worden dat 15 zorgboerderijen in Groningen jeugdigen opvangen, maar dat ze niet in beeld zijn bij de jeugdhulpverlening en ook niet bewust worden ingezet om de wachtlijsten te verkorten.

Stichting Pleeg-maat-zorgboerderijen maakt duidelijk dat de boerderij ook residentiële zorg kan verlenen, maar dat voldoende gekwalificeerd personeel aanwezig moet zijn om de zwaardere problematiek aan te kunnen.

Het blijkt dat 24-uurs opvang een vorm van jeugdzorg is, die niet eenvoudig op een zorgboerderij geboden kan worden. Wet- en regelgeving bemoeilijken bijvoorbeeld het mogelijk maken van een woonbestemming voor zorgboerderijen. Verder is vaak speciale kennis van de problematiek en behandeling van de jongeren nodig. Bovendien kiezen zorgboeren liever niet voor 24-uurs opvang vanwege het gebrek aan privacy.

Conclusies

- Er is behoefte aan verschillende vormen van opvang op de boerderij: variërend van crisisopvang, residentiële zorg, logeeropvang, dagbehandeling, dagzorg en naschoolse opvang. De meeste zorgboeren bieden dagzorg en naschoolse opvang. Residentiële zorg op de boerderij is lastig omdat dan veelal wet- en regelgeving aangepast worden en veelal behandeling nodig is.
- Plaatsing op een zorgboerderij kan preventief werken in de zin van het voorkomen van andere, zwaardere, jeugdhulpvormen. Zorgboerderijen zouden om die reden vaker en bewuster 'ingezet' behoren te worden in de jeugdzorg.
- Er zijn volop mogelijkheden voor zorgboerderijen om nog meer bij te dragen aan het verminderen van de wachtlijsten in de jeugdzorg. Provincie Overijssel is een voorbeeldprovincie voor wat betreft inbedding van jeugdzorgboerderijen in het aanbod van jeugdhulpverleningsinstellingen. Trias Jeugdhulp is een hulpverleningsinstelling die waarde toekent aan zorgboerderijen in de jeugdzorg en vormt daarmee een voorbeeld voor andere jeugdhulpverleningsinstellingen.

Literatuur

GGZ Nederland, 2007.

Ambities voor de jaren 2006-2008. Jeugd GGZ breed beschikbaar. GGZ Nederland, Amersfoort.

Hassink, J., Ch. Zwartbol, H.J. Agricola, M. Elings & J.T.N.M. Thissen, 2007.

Current status and potential of care farms in the Netherlands. Netherlands Journal of Agricultural Science (in druk).

Schulden, E. & J. Teekens, 2006.

Evaluatie project jeugdzorgboerderijen fase 2. Trias Jeugdzorg, Zwolle.

Zwartbol, Ch., 2005.

'Zeg eens zorgboer, wat vind je van je ... ??' Enquête onder de zorgboeren van Nederland anno 2005. Landelijk Steunpunt Landbouw en Zorg, Barneveld. 50 p.

Thema 5. Kosten van de zorg

Inleiding

Aangezien de kosten van de zorg aanzienlijk zijn en de politiek nauwelijks mogelijkheden ziet de kostenstijging in de hand te houden, is kostenreductie een belangrijk thema. Veel zorgboeren denken dat zorgboerderijen een bijdrage kunnen leveren aan het reduceren van de kosten in de zorg. De redenen die genoemd worden zijn te verdelen in twee categorieën:

A. De kosten zijn lager

- Er is minder personele overhead dan in de reguliere zorg.
- Er wordt gebruik gemaakt van al bestaande private voorzieningen.

B. De resultaten van de zorg zijn beter

- Zorgboerderijen werken preventief, waardoor zwaardere vormen van zorg overbodig zijn.
- Deelnemers die naar een zorgboerderij gaan knappen sneller op of gebruiken minder medicijnen dan deelnemers die een reguliere zorgvoorziening bezoeken.

Werkwijze

Helaas zijn er geen gegevens waarmee de kosten van de zorg op een zorgboerderij vergeleken kunnen worden met die binnen de reguliere zorg. Op basis van ervaringen bij verschillende zorgboerderijen zullen we mogelijke manieren van kostenreductie bespreken.

Resultaten

De kosten zijn lager

Het is niet goed vast te stellen of de overhead en andere kosten lager zijn bij zorgboerderijen dan bij reguliere zorginstellingen. De kosten bij zorginstellingen verschillen van instelling tot instelling. Bovendien leveren zorginstellingen een breder pakket aan zorgdiensten dan de zorgboerderij. Daarnaast neemt de overhead bij zorgboerderijen toe. Regionale organisaties van zorgboeren met een eigen AWBZ erkenning, zoals Landzijde in Noord Holland, krijgen steeds meer taken en medewerkers om aan alle eisen te voldoen die de wetgeving stelt. Zo wordt er een op de zorgboerderijen toegesneden administratiesysteem ontwikkeld en worden cursussen en bijeenkomsten georganiseerd. De kosten die organisaties als Landzijde maken komen boven op de kosten die zorgboeren maken. Toch lijkt het erop dat de kosten bij zorgboerderijen gemiddeld lager zijn dan bij reguliere zorginstellingen. De volgende zaken maken dit aannemelijk:

Landzijde roomt ongeveer 15% van het zorgbudget af voor de diensten die het levert aan zorgboeren. Uit onderzoek bij arbeidsmatige activiteiten binnen zorginstellingen blijkt dat het opslag percentage over de directe loonkosten voor overig personeel ongeveer 33% bedraagt. Dit zijn loonkosten die worden toegerekend aan arbeidsmatige projecten, maar elders in de instellingen worden gemaakt (Wiggers & Laeven, 1999).

Zeker als het aantal deelnemers gering is kan de zorgboer gebruik maken van bestaande voorzieningen. Deze voorzieningen worden door het starten van de zorgtak beter benut. Uit het onderzoek van Wiggers en Laeven (1999) blijkt dat de huisvestingskosten bij arbeidsprojecten binnen zorginstellingen aanzienlijk zijn: gemiddeld 25% van de directe loonkosten. Dit zal bij de meeste zorgboerderijen lager zijn.

Betere resultaten van de zorg

Er zijn geen wetenschappelijke resultaten die aantonen dat het resultaat van zorg op de boerderij beter is dan binnen de reguliere zorg. Wel is duidelijk dat zorgboerderijen een bijdrage kunnen leveren aan de effectiviteit van de zorg die geboden wordt. Voorbeelden uit de jeugd- en ouderenzorg en psychiatrie maken dit duidelijk. De ervaringen met jeugdzorgboerderijen in Overijssel laten zien dat door een time out plaats van een jongere op de boerderij soms zwaardere vormen van zorg, zoals uithuisplaatsing worden voorkomen. Dit zal leiden tot kostenreductie.

Uit een pilotonderzoek in Noord Brabant blijkt dat de activerende boerderijomgeving leidt tot minder medicijngebruik en minder gedragsproblemen van dementerende ouderen in vergelijking met een reguliere dagbesteding. De ouderen zijn op de boerderij ook actiever en meer betrokken bij de dagelijkse activiteiten. Ook verbetert hun voedingspatroon (Schols & van der Schriek-van Meel, 2006). We kunnen aannemen dat hierdoor de kosten van de zorg verminderen.

Bij één van de tuinderij projecten in Engeland is systematisch bijgehouden in welke mate vrijwilligers met chronisch psychiatrische problematiek gebruik maken van voorzieningen in de gezondheidszorg. Het aantal dagen dat vrijwilligers doorbrachten in dagcentrum of opvang voor psychiatrische patiënten verminderde met meer dan 70% sinds ze in de tuin gingen werken. De kosten van de zorg voor de 100 vrijwilligers die meewerkten in de tuinderij daalde met 2,75 miljoen pond over een periode van 10 jaar (Cherry Tree Nursery).

Conclusie

We kunnen geen harde uitspraken doen over kostenreductie. Toch lijkt het erop dat zorgboerderijen een bijdrage kunnen leveren aan het verminderen van de kosten van de zorg doordat er minder kosten worden gemaakt dan in reguliere zorginstellingen en doordat voor specifieke doelgroepen de resultaten van de zorg verbeteren door de zorgboerderij.

Literatuur

Wiggers, C.C.M.C. & A.M.W. Laeven, 1999.

Dagactiviteiten gefinancierd II. Bekostiging arbeidsmatige en dagactiviteiten in DAC's. Verslag van een aanvullend onderzoek. NZi, Utrecht.

Thema 6. Welzijn boerengezin

Inleiding

In het verleden werden boeren die zich op verbreding richtten door collega boeren nogal eens gezien als losers. Dit beeld is de laatste jaren gewijzigd. Boeren die voor zorg als verbredingstak kiezen, doen dit vanuit een sterke persoonlijke motivatie. We veronderstellen dat de zorgtak het welzijn van het boerengezin verbetert. Dit wordt bevestigd door de vraag die in het onderzoek is gesteld, namelijk om een cijfer te geven voor de kwaliteit van leven zonder zorgtak op de boerderij en met zorgtak. In vrijwel alle gevallen bleek het hebben van een zorgtak een verbetering van de kwaliteit van leven te geven. De vraag is welke aspecten van een zorgboerderij het welzijn van het boerengezin beïnvloeden en in welke richting.

Om dit in beeld te krijgen hebben we acht zorgboeren en/of boerinnen geïnterviewd. De boerderijen varieerde van een volwaardig productiebedrijf tot een hobby bedrijf. In de meeste gevallen betrof het dagopvang van deelnemers op werkdagen (en soms ook op de zaterdag)

Daarnaast is binnen Europa een enquête gehouden op het gebied van social farming (SOFAR), waaraan ook 21 Nederlandse zorgboeren hebben deelgenomen. In deze enquête had een vraag betrekking op het welzijn van de zorgboer/boerin; deze uitkomsten zijn meegenomen in dit onderzoek.

Resultaten

Positieve aspecten

Voldoening

Door vrijwel alle zorgboeren en boerinnen wordt aangegeven dat het werk veel voldoening en werkvreugde geeft, vooral omdat het zinvol is. Je kunt iets doen voor anderen.

Zo werd bijvoorbeeld aangegeven:

'Het feit dat een cliënt 's ochtends met een dip kan komen en aan het eind van de dag met een lach vertrekken, geeft veel voldoening' of 'Als ze 's avonds naar huis gaan en ik zie die blijde snoetjes, dat maakt het de moeite waard'.

Daarnaast wordt aangegeven dat het hebben van een zorgboerderij 'een verrijking voor je leven' is en je kijk op het leven er door wordt veranderd.

Combinatie werk en privé

Het werk op een boerderij is goed te combineren met privé (en eigen kinderen). Vaak kan de boerin haar oude werk weer oppakken. De zorgboerderij geeft een verbreding van het dagelijkse werk. Het eigen tijd is zelf in te delen en eventueel kan er ook 's avonds nog wat worden gedaan.

Contacten in en buiten de boerderij

In de meeste gevallen wordt de omgang met de deelnemers als positief ervaren. De aanwezigheid van deelnemers maakt dat je afleiding hebt, je wordt uit de agrarische wereld gehaald en er is meer contact met de omgeving. Er ontstaat een betere kijk op de samenleving.

Positief imago

Niet alle boeren hebben idee wat de omgeving van hen vindt. Echter, in de gevallen dat de zorgboer/in hier wel zicht op hebben, blijkt dit meestal positief te zijn. Genoemd werd dat veel mensen een stilzwijgend respect hebben.

Een bedrijf had tijdens een open dag een enquête gehouden en de reacties waren heel enthousiast.

Een ander aspect dat naar voren kwam: 'burgers zien dat je met verstandelijke gehandicapten wat kunt doen. Dat ze plezier beleven en niet worden weggestopt of op een eilandje leven'

Zelfontplooiing

Zorgboeren en boerinnen geven aan dat het hebben van een zorgboerderij andere kwaliteiten bij hun naar boven brengt en dat je meer kunt bereiken dan jezelf denkt. Kwaliteiten als geduld en interesse in de ander worden genoemd. Daarnaast leren ze meer over de zorg en gedrag van deelnemers.

Aandachtspunten

Het behoud van privacy

Het hebben van een zorgboerderij beïnvloed het gezinsleven en het waarborgen van privacy is een belangrijk aspect. Door vrijwel alle boeren/boerinnen werd aangegeven dat het belangrijk is om werk en privé gescheiden te houden. Een aparte kantine (met wc) voor de deelnemers is hiervoor belangrijk. Ook is het belangrijk om eigen kinderen voldoende aandacht te blijven geven.

In sommige gevallen, waarbij het gaat om weekend opvang van kinderen, moet het gezin een stapje terug doen. Meestal betreft het weekendopvang in het gezin. Het is dan belangrijk dat het klikt tussen deelnemer en eigen kinderen en op één bedrijf bleek dit ook doorslaggevend te zijn voor het wel of niet plaatsen van deelnemers.

Werkdruk en planning

Het werken met deelnemers betekent dat er meer gepland moet worden, immers van te voren moet het werk worden ingepland om ervoor te zorgen dat elke deelnemer iets productiefs kan doen. Daarbij is de aanwezigheid van de boer/boerin op de dagen dat er deelnemers zijn een vereiste en overige afspraken moeten op de 'vrije' dag (wanneer het zorgbedrijf is gesloten) worden gedaan.

Van deelnemers kan echter geen arbeidsproductie worden verwacht en dit betekent dat op sommige bedrijven niet alle werkzaamheden zijn afgerond wanneer de deelnemers aan het eind van de middag weer naar huis gaan. Toch ervaren zorgboeren/boerinnen nauwelijks werkstress. De werkzaamheden die na sluitingstijd zijn blijven liggen, kunnen in eigen tempo 's avonds worden afgerond.

Door een aantal boeren/boerinnen wordt aangegeven dat het hebben van een zorgboerderij veel papierenrompslomp met zich meebrengt en dit wordt als nadelig ervaren.

Vakantie en vrije dagen

Het runnen van een zorgboerderij brengt ook verplichtingen met zich mee. Vooral het opnemen van vrije dagen en vakantie is een probleem. Omdat de boer en/of boerin zelf de deelnemers begeleiden, is het moeilijk om een vrije dag op te nemen. Dit moet van te voren worden ingepland. In de meeste gevallen is er wel vervanging achter de hand. Maar één boerin gaf aan in geval van ziekte niet gegarandeerd een vervanger achter de hand te hebben.

Het merendeel van de bedrijven is tijdens de vakantie gesloten. Voor het bedrijfsgedeelte wordt vaak bedrijfsverzorging ingehuurd. Voor de bedrijven die tijdens de vakanties open blijven, vraagt de overdracht van het zorgdeel veel werk.

Conclusies

De zorgtak verhoogt de kwaliteit van leven van de boer, boerin en het gezin. Het verlenen van zorg geeft voldoening en leidt tot nieuwe contacten, ontplooiing en een positief imago. Aandachtspunten zijn privacy en werkdruk.

Thema 7. Vitaal platteland

Achtergrond

De verwachting is dat zorgboerderijen een bijdrage kunnen leveren aan de vitaliteit van het platteland. Het ministerie van LNV onderscheidt in de nota Vitaal Platteland een aantal aspecten van vitaliteit waar zorgboerderijen een bijdrage aan kunnen leveren. Het gaat hierbij om de volgende thema's:

- Sociaal economische vitaliteit: Belangrijke indicatoren hiervoor zijn werkgelegenheid, structuur van de bedrijvigheid, inkomen plattelandsbewoners en niveau van voorzieningen.
- Vitale landbouw: Hieronder verstaat het ministerie van LNV een toekomstgerichte, sterke economische drager die duurzaam gebruik maakt van bodem, lucht, water en andere natuurlijke hulpbronnen.
- Recreatief aantrekkelijk platteland: Dit vereist recreatief ondernemerschap, waardoor de toegankelijkheid van de groene ruimte toeneemt.
- Landschap: Specifieke doelen zijn het behoud en versterken van de identiteit, diversiteit en belevingswaarde van het landschap.

Verzamelen van gegevens

Om te bepalen in welke mate zorgboerderijen bijdragen aan deze vier thema's hebben we de volgende gegevens verzameld:

Uit de gegevens van de metelling van het CBS uit 2003 hebben we een aantal zaken berekend: a) hoeveel de zorgtak bijdraagt aan werkgelegenheid op het platteland, b) hoeveel zorgboerderijen recreatieve voorzieningen starten en aan welke andere voorzieningen ze een bijdrage leveren; c) of de omvang van de zorgboerderijen, de leeftijd van het bedrijfshoofd, de opvolgingssituatie en de ecologische duurzaamheid verschilt met reguliere agrarische bedrijven. Daarnaast hebben we in 2006 een enquête gehouden onder zorgboeren in Gelderland, Noord Holland en Zuid Holland. We hebben hen gevraagd of de zorgtak er aan bijdraagt dat het boerenbedrijf continuïteit heeft en of er door de zorgtak meer aandacht is gekomen voor landschapsbeheer. Om inzicht te krijgen in de bijdrage van de zorgtak aan het inkomen van landbouwbedrijven en de landbouwsector hebben we de gegevens van een landelijk enquête onder alle zorgboeren uit 2005 geanalyseerd. In deze enquête is aan alle zorgboeren gevraagd hoe groot de inkomsten uit de zorgtak zijn.

Resultaten

Vitale landbouw en sociaal economische vitaliteit

We gaan hieronder in op de bijdrage van landbouw en zorg aan de werkgelegenheid op het platteland, het toekomstperspectief van boeren, de economische omvang van zorgboerderijen, inkomsten uit de zorgtak, de ontwikkeling van landbouw en zorg in vergelijking met andere verbredingstakken en de milieubelasting.

Werkgelegenheid

Uit onze berekeningen blijkt dat zorgboerderijen een bijdrage leveren aan de werkgelegenheid op het platteland. Uit gegevens van het landelijk steunpunt Landbouw en Zorg blijkt dat het aantal zorgboerderijen is toegenomen van 75 in 1998 tot bijna 720 in 2006. Dit is een spectaculaire stijging.

	1998	2000	2001	2003	2004	2005	2006
Aantal zorgboerderijen	75	214	323	372	432	591	720

In 2003 is in de telling van het CBS specifiek gekeken naar het aantal arbeidskrachten bij zorgboerderijen en vergelijkbare boerderijen zonder neventak. Het aantal arbeidskrachten is in 2003 gemiddeld 40% hoger op zorgboerderijen dan op boerderijen zonder neventak. De verschillen zijn aanwezig bij alle bedrijfstypen. In 2003 waren er 1019 arbeidskrachten op de 363 zorgboerderijen die meededen aan de CBS telling. In vergelijking met de boerderijen zonder neventak waren er in 2003 298 banen bijgekomen. Als in 2006 het aantal betaalde arbeidskrachten op zorgboerderijen gemiddeld ook 0.8 hoger is dan bij bedrijven zonder neventak, dan creëert de zorgtak 576 extra banen op het platteland in 2006.

Tabel. Totaal aantal arbeidskrachten (> 20 uur per week) op zorgboerderijen en op boerderijen zonder verbredingstak in 2003.

Landbouwtype	Totaal aantal arbeidskrachten	Gemiddeld per zorgboerderij	Gemiddeld per bedrijf zonder verbredingstak
Akkerbouw	44	1,8	1,3
Tuinbouw	319	4,8	3,9
Melkvee	254	2,3	1,9
Geiten en schapenhouderij	46	3,5	1,3
Overige graasdierbedrijven	235	2,4	0,9
Intensieve veehouderij	65	2,2	1,9
Gemengde bedrijven	56	2,4	1,4
Totaal	1019	2,8	2,0

Conclusie: De zorgtak leidt tot extra banen op het platteland

Toekomstperspectief boeren

Uit onze enquête onder 20 zorgboeren in 2006 blijkt dat alle zorgboeren verwachten dat ze over 5 jaar nog boer zijn. Zeven van de twintig boeren verwacht dat ze over 5 jaar geen boer meer zullen zijn, als ze niet met de zorgtak waren begonnen. Dit illustreert dat door het starten van de zorgtak een groter aantal boeren toekomstperspectief ziet.

Opvallend is dat de gemiddelde leeftijd van het bedrijfshoofd bij zorgboerderijen lager is dan bij boerderijen zonder verbredingstak en dat een groter deel van de zorgboeren een opvolger heeft. De verschillen zijn met name groot bij de overige graasdierbedrijven en de gemengde bedrijven. De zorgtak geeft aan dit type bedrijven weer perspectief. Dit komt ook uit interviews naar voren. Met name bij agrarische ondernemers met een gemengd bedrijf of overige graasdierhouderij hoor je regelmatig dat de zorgtak ervoor zorgt dat de boer of boerin de baan buitenshuis kan afbouwen en weer volwaardig boer kan worden.

Tabel. Gemiddelde leeftijd van het jongste bedrijfshoofd en het percentage bedrijven waarbij het bedrijfshoofd ouder is dan 50 en er een opvolger is.

Landbouwtype	Zorgboerderij		Boerderijen zonder verbredingstak	
	Gemiddelde leeftijd jongste bedrijfshoofd	%50+ met opvolger	Gemiddelde leeftijd jongste bedrijfshoofd	%50+ met opvolger
Akkerbouw	47	80%	50	49%
Tuinbouw	46	69%	45	69%
Melkvee	43	90%	44	78%
Geiten en schapenhouderij	45	85%	47	61%
Overige graasdierbedrijven	47	69%	57	30%
Intensieve veehouderij	45	83%	44	75%
Gemengde bedrijven	45	83%	51	49%
Gemiddelde alle bedrijven	45	79%	48	60%

Conclusie: Door het starten van de zorgtak heeft een groter aantal boeren toekomstperspectief

Economische omvang van de zorgboerderijen

Veel mensen denken dat de agrarische tak bij zorgboerderijen veel kleiner is dan bij boerderijen zonder verbredingstak. Dit blijkt niet te kloppen. Uit de CBS cijfers van 2003 blijkt dat bij zorgboerderijen de economische omvang van de agrarische tak en de omvang in hectares niet lager is dan bij boerderijen zonder verbredingstak. Sterker nog: de geiten en schapenhouderijen en overige graasdierbedrijven met een zorgtak hebben gemiddeld een grotere economische omvang dan die zonder verbredingstak. De enige uitzondering zijn de tuinbouwbedrijven. De gespecialiseerde tuinbouwbedrijven zonder verbredingstak hebben een grotere economische omvang dan die met een zorgtak. Deze niet verbrede tuinbouwbedrijven hebben een heel andere opzet dan de tuinbouwbedrijven met zorgtak.

Gemiddelde omvang van zorgboerderijen in vergelijking met boerderijen zonder verbredingstak in NGE (Nederlandse Grootte Eenheid: 1 NGE = een saldo van 1400 euro) en in hectares in 2003.

Bedrijfstype	Economische omvang zorgboerderijen (in NGE)	Economische omvang boerderijen zonder verbredingstak (in NGE)	Omvang zorgboerderijen (in hectares)	Omvang boerderijen zonder verbredingstak (in hectares)
Akkerbouw	42	32	36	25
Tuinbouw	43	89	3	3
Melkvee	88	90	40	35
Geiten en schapenhouderij	40	17	6	6
Overige graasdierbedrijven	26	11	13	7
Intensieve veehouderij	53	68	11	5
Gemengde bedrijven	25	25	17	16
Gemiddelde alle bedrijven	52	54	17	13

Conclusie: Zorgboerderijen zijn niet kleiner dan reguliere boerderijen

Inkomsten uit de zorgtak

Het overgrote deel van de zorgboeren krijgt betaald voor de begeleiding die deelnemers ontvangen. Er zijn verschillende financieringsconstructies: financiering via een persoonsgebonden budget (PGB) en onderaannemerschap bij een zorginstelling komen het meest voor. Er komen steeds meer (groepen) van zorgboeren die een eigen AWBZ erkenning hebben. In de enquête van 2005 hebben we alle zorgboeren gevraagd hoeveel inkomsten ze uit de zorgtak halen. Het blijkt dat er een grote variatie is tussen zorgboerderijen in de hoogte van de betaling. De gemiddelde betaling varieerde per financieringsconstructie van 47 tot 77 euro per deelnemer per dag. De betaling is het hoogst voor de PGB constructie.

Het is goed onderscheid te maken tussen instituutsboerderijen die onderdeel zijn van een zorginstelling (ongeveer 15% van het totale aantal zorgboerderijen) en de reguliere zorgboerderijen. Dit zijn over het algemeen gezinsbedrijven met een agrarische productietak. De bruto inkomsten uit de zorgtak bij de reguliere zorgboerderijen varieerde van 0 tot 435 duizend euro per jaar in 2005. Het gemiddelde bedraagt 73 duizend euro per jaar. Voor de gehele zorglandbouwsector bedroegen de inkomsten uit de zorgtak meer dan 55 miljoen euro per jaar. Hiervan was ruim 37 miljoen euro afkomstig van reguliere zorgboerderijen. De helft van de zorgboeren geeft aan dat de zorgtak meer bijdraagt aan het gezinsinkomen dan de landbouwtak.

Tabel Schatting van de inkomsten uit de zorgtak voor een gemiddelde zorgboerderij en de gehele zorglandbouwsector. Er is een onderscheid gemaakt tussen instituutsboerderijen en reguliere zorgboerderijen.

	Gemiddelde inkomsten uit de zorgtak per bedrijf (duizend € per jaar)	Inkomsten uit de zorgtak voor de gehele sector (miljoen € per jaar)
Reguliere zorgboerderijen	73,0	37,1
Instituutsboerderijen	221,3	17,4

Conclusie: De inkomsten uit de zorgtak bedragen gemiddeld 73.000 euro per bedrijf per jaar. De zorgtak draagt substantieel bij aan het gezinsinkomen

Vergelijking met andere verbredingstakken

Het lijkt ons interessant de ontwikkeling van landbouw en zorg te vergelijken met de ontwikkeling van andere verbredingsactiviteiten. Het blijkt dat landbouw en zorg de snelst groeiende verbredingstak is en het meest bijdraagt aan de inkomsten. De zorgtak is in 2005 verantwoordelijk voor ongeveer 37% van de inkomsten uit alle verbredingsactiviteiten.

Tabel. Vergelijking van verschillende neventakken. Gebaseerd op Voskuilen et al. 2006 en de enquête onder zorgboeren in 2005.

Verbredingstak	Aantal boerderijen in 2005	Relatieve verandering in aantal boerderijen met een bepaalde verbredingstak tussen 2003-2005 (%)	Gemiddelde inkomsten uit neventak (duizend €)	Totale inkomsten neventak sector (miljoen €) en % van total ()
Natuurbeheer	9311	-3	5,2	49 (32)
Recreatie	2857	+16	12,4	33 (22)
Caravanstalling	2933	-24	3,2	11 (7)
Energie winning	464	-4	48,6	23 (15)
Zorg, niet instituutsboerderijen)	488	+73	73,0	37 (24)

Conclusie: Landbouw en zorg is snelst groeiende neventak met de hoogste inkomsten

Milieubelasting

Het ministerie streeft naar een landbouw die duurzaam gebruik maakt van bodem, lucht, water en andere natuurlijke hulpbronnen. Alles wijst erop dat zorgboerderijen over het algemeen een het milieu minder belasten dan reguliere landbouwbedrijven. Bijna de helft van de zorgboeren heeft een biologische productiewijze. Bij reguliere bedrijven is dit minder dan 2%. De veebezetting is op intensieve veehouderijbedrijven ook aanzienlijk lager bij zorgboerderijen dan bij reguliere landbouwbedrijven.

Conclusie: Zorgboerderijen belasten het milieu minder dan reguliere bedrijven

Landschaps- en natuurbeheer, recreatieve en andere activiteiten

Zoals gesteld streeft het ministerie van LNV naar een recreatief aantrekkelijk platteland waar de kwaliteit van het landschap wordt versterkt. Uit de CBS telling van 2003 blijkt dat bijna 70% van de zorgboerderijen ook nog één of meer andere verbredingstakken heeft, met name recreatie, natuurbeheer en verwerking en verkoop van producten. Reguliere landbouwbedrijven zijn op deze gebieden veel minder actief.

Tabel. Percentage zorgboerderijen met andere verbredingsactiviteiten.

	Boerderijen met meer verbredingactiviteiten	Recreatie	Verwerken en verkopen van producten	Natuurbeheer
Zorgboerderijen	68%	30%	31%	25%
Reguliere bedrijven	17%	3%	?	11%

Uit de enquête onder 20 zorgboeren in 2006, blijkt dat ze bijna allemaal maatregelen toepassen voor natuurbescherming en landschapsbeheer. De meeste zorgboeren geven aan dat dit soort activiteiten goed past bij de cliënten. Maatregelen die het meest worden toegepast zijn: aanplanten en onderhouden van hagen, bescherming van weidevogels, milieuvriendelijk beheer van slootkanten, het creëren en onderhouden van speciale biotopen zoals vijvers, het fokken van bedreigde diersoorten en de zorg voor extensieve boomgaarden.

Het onderzoek van Druijff uit 2004 laat mooi zien hoe een zorgboerderij aan de rand van een stad een bijdrage kan leveren aan het open houden van de groene ruimte en de kwaliteit van het landschap.

Casus Boerderij Gouda

Door verzet van bewoners is aan beide zijden van de Bloemendaalseweg aan de rand van Gouda een strook landbouwgrond bewaard gebleven. Je ervaart hier nog het historische en agrarische karakter, ook al doemen op nog geen honderd meter afstand de eerste nieuwbouwhuizen en flats al weer op. Zorgboerderij Gouda speelt een cruciale rol; de cliënten onderhouden op 16 percelen grasland het landschap en dragen bij aan het behoud van het landschappelijke karakter en de zorgboerderij zorgt ervoor dat de stedelijke bevolking betrokken is bij dit gebied. De boerderij ligt aan een drukke fietsroute en de boerderijwinkel heeft ca 500 vaste klanten uit Gouda (Druijff, 2004).

Conclusie: Het overgrote deel van de zorgboerderijen doet aan natuur- en landschapsbeheer en heeft recreatieve activiteiten

Literatuur

Druijff, F., 2004.

Zorglandbouw en stadslandschap. De betekenis van zorglandbouw voor de groene kwaliteit van de groene ruimte in de stadsrand. Leerstoelgroep Landgebruiksplanning Wageningen Universiteit. Wageningen, 94 p.

Hassink, J., Ch. Zwartbol, H.J. Agricola, M. Elings & J.T.N.M. Thissen, 2007.

Current status and potential of care farms in the Netherlands. Netherlands Journal of Agricultural Science (in druk).

Voskuilen, M., P. Berkhout, T. De Koeijer, T. Kuhlman, J. Luijt & E. Spruit, 2006.

Landelijk Gebied, 2006. In: Berkhout, P. & C. van Bruchem (Eds), Landbouw-economisch Bericht, LEI, Den Haag, p. 64–82.

Zwartbol, Ch., 2005.

'Zeg eens zorgboer, wat vind je van je ... ??' Enquête onder de zorgboeren van Nederland anno 2005. Landelijk Steunpunt Landbouw en Zorg, Barneveld. 50 p.

Tot slot

Dit boekje maakt duidelijk dat de verbinding van landbouw en zorg diverse meerwaarden heeft. Door de verbinding van de landbouw- met de zorgsector wordt bijgedragen aan doelstellingen uit de zorgsector en aan doelstellingen op gebied van landbouw en platteland. De meerwaarden worden zichtbaar op economisch en sociaal gebied. Het vergroot de keuzevrijheid en kwaliteit van leven van deelnemers uit de zorgsector en van agrarische ondernemers. Zorglandbouw is een mooi voorbeeld van vermaatschappelijking van de landbouw en vermaatschappelijking van de zorg. Dit boekje laat zien wat het verbinden van twee verschillende sectoren voor positiefs teweeg brengt.

De uitdaging voor zorgboeren, deelnemers en partijen uit de zorg- en landbouwsector is mogelijke meerwaarden van zorglandbouw zo goed mogelijk te benutten.

We hopen dat dit boekje inspiratie en houvast geeft om deze uitdaging aan te gaan.

Dit boekje geeft een beschrijving van een aantal belangrijke meerwaarden van zorglandbouw. Het is voortgekomen uit een vraag van Waardenwerken: een groep innovatieve agrarische ondernemers op gebied van verbreding. De werkzaamheden zijn uitgevoerd door Plant Research International, Animal Sciences Group & Praktijkonderzoek Plant & Omgeving, allen onderdeel van Wageningen Universiteit en Research Centrum.

De financiers zijn het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit en Transforum Agro en Groen.

Projectleider: Jan Hassink (PRI) Jan.hassink@wur.nl. tel. 0317 475962.

Mede uitvoerders: Marjolein Elings (PRI), Jorine Rommers (ASG), Reina Ferwerda (ASG) en Arjan Dekking (PPO).

Met dank aan: geïnterviewde zorgboeren, deelnemers, begeleiders en zorginstellingen en deelnemers aan de startbijeenkomst in het voorjaar van 2006.

stelsel

stelsel

innovatie

landbouw, natuur en
voedselkwaliteit

